

**ЎЗБЕКИСТОН ХАЛҚАРО ИСЛОМ АКАДЕМИЯСИ
ХУЗУРИДАГИ ИЛМИЙ ДАРАЖАЛАР БЕРУВЧИ
DSc.35/30.12.2019.IsI/Tar/F.57.01 РАҚАМЛИ ИЛМИЙ КЕНГАШ**

ЎЗБЕКИСТОН ХАЛҚАРО ИСЛОМ АКАДЕМИЯСИ

ПАЛВАНОВ УКТАМ БАЗАРБАЕВИЧ

**САЪДУДДИН ТАФТАЗОНИЙНИНГ ТЕМУРИЙЛАР ДАВРИ
МОТУРИДИЯ ТАЪЛИМОТИ РИВОЖИГА ҚЎШГАН ҲИССАСИ**

24.00.01 – Ислом тарихи ва манбашунослиги

**тарих фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) диссертацияси
АВТОРЕФЕРАТИ**

Тошкент – 2020

**Тарих фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) диссертацияси
автореферати мундарижаси**

**Оглавление автореферата
доктора философии (PhD) по историческим наукам**

**Contents of Dissertation Abstract of the
Doctor of Philosophy (PhD) on Historical Sciences**

Палванов Уктам Базарбаевич
Саъдуддин Тафтазонийнинг Темурийлар даври мотуридия таълимоти
ривожига қўшган ҳиссаси 5

Palvanov Uktam Bazarbayevich
The contribution of Sa‘d al-Dīn Taftāzānī to the development of the teachings
of māturīdī of the Timurid epoch 27

Палванов Уктам Базарбаевич
Вклад Саъдуддина Тафтазани в развитие учения матуриды в эпоху
Тимуридов 49

Эълон қилинган ишлар рўйхати
Список опубликованных работ
List of published works 52

ЎЗБЕКИСТОН ХАЛҚАРО ИСЛОМ АКАДЕМИЯСИ
ҲУЗУРИДАГИ ИЛМИЙ ДАРАЖАЛАР БЕРУВЧИ
DSc.35/30.12.2019.IsI/Tar/F.57.01 РАҚАМЛИ ИЛМИЙ КЕНГАШ

ЎЗБЕКИСТОН ХАЛҚАРО ИСЛОМ АКАДЕМИЯСИ

ПАЛВАНОВ УКТАМ БАЗАРБАЕВИЧ

САЪДУДДИН ТАФТАЗОНИЙНИНГ ТЕМУРИЙЛАР ДАВРИ
МОТУРИДИЯ ТАЪЛИМОТИ РИВОЖИГА ҚЎШГАН ҲИССАСИ

24.00.01 – Ислом тарихи ва манбашунослиги

тарих фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) диссертацияси
АВТОРЕФЕРАТИ

Тошкент – 2020

Тарих фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) диссертацияси мавзуси Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси ҳузуридаги Олий аттестация комиссиясида В2018.1.PhD/Таг262. рақам билан рўйхатга олинган.

Докторлик диссертация Ўзбекистон халқаро ислом академиясида бажарилган.

Диссертация автореферати уч тилда (ўзбек, инглиз, рус (резюме) Илмий кенгаш веб-саҳифаси (www.iiu.uz) ҳамда “ZiyoNET” ахборот-таълим портали (www.ziynet.uz) да жойлаштирилган.

Илмий раҳбар:

Исломов Захид Махмудович
филология фанлари доктори, профессор

Расмий оппонентлар:

Останакулов Икромитдин
тарих фанлари доктори, доцент

Зиёдов Шовосил Юнусович
тарих фанлари номзоди

Етакчи ташкилот:

Абу Райҳон Беруний номидаги
Шарқшунослик институти

Диссертация ҳимояси Ўзбекистон халқаро ислом академияси ҳузуридаги илмий даражалар берувчи DSc.35/30.12.2019.IsI/Таг/F.57.01 рақамли Илмий кенгашнинг 2020 йил “__” _____ соат ____ даги БИММ платформасидаги онлайн мажлисида бўлиб ўтади (Манзил: 100011, Тошкент шаҳри, А.Қодирий кўчаси, 11-уй. Тел.: (99871) 2440056; факс: (99871) 2440065; e-mail: info@iiu.uz)

Диссертация билан Ўзбекистон халқаро ислом академиясининг Ахборот-ресурс марказида танишиш мумкин. (__ рақам билан рўйхатга олинган.) (Манзил: 100011, Тошкент шаҳри, А.Қодирий кўчаси, 11- уй. Тел.: (99871) 2440056; факс: (99871) 2440065; e-mail: info@iiu.uz)

Диссертация автореферати 202__ йил “____” _____да тарқатилди.

(202__ йил “____” _____ даги ____ рақамли реестр баённомаси.)

Ш.А.Ёвқочев

Илмий даражалар берувчи Илмий кенгаш раиси, сиёсий фанлар доктори, профессор

Н.А.Мухамедов

Илмий даражалар берувчи Илмий кенгаш котиби, тарих фанлари доктори, доцент

Н.Ғ.Низомиддинов

Илмий даражалар берувчи Илмий кенгаш қошидаги илмий семинар раиси, филология фанлари доктори, доцент

КИРИШ (фалсафа доктори (PhD) диссертацияси аннотацияси)

Диссертация мавзусининг долзарблиги ва зарурати. Жаҳоннинг турли минтақаларида ўрта асрларда ёзилган манбалар орасида ислом динини рационал, тўғри тушуниш ва англашда мотуридия таълимотига оид асарлар муҳим аҳамиятга эга. Бугунги кунда Марказий Осиё, Жанубий Осиё, Кичик Осиё минтақалари аҳолисининг катта қисми, араб дунёсининг бешдан бир қисми мазкур таълимот давомчилари саналади. Улар бир неча асрлардан бери диний-эътиқодий қарашларини ушбу таълимот негизида шакллантирган. Минтақа халқларининг асосий ақидаси саналган мотуридия таълимотини чуқур ўрганиш, манбаларини тадқиқ қилиш орқали унинг минг йилдан зиёд давр мобайнида турли оқим ва тоифаларга қарши ғоявий асос эканини очиқ бериш муҳим ҳисобланади.

Мотуридия таълимоти ривожда Темурийлар даврида Мовароуннаҳрда яшаган олим Саъдуддин Тафтазоний (722-792/1322-1390) нинг ҳам ҳиссаси салмоқли бўлган. Унинг ушбу таълимотга оид асарлари қарийб беш аср мобайнида Усмонли империяси, Бобурийлар давлати, Мовароуннаҳр ва унга қўшни ўлкалардаги мадрасаларда асосий дарслик сифатида ўқитилган. Ушбу асарларга ўтган давр мобайнида машҳур олимлар томонидан 200 дан ортиқ шарҳ, хошиялар ёзилгани уларнинг катта аҳамиятга эгаллигини кўрсатади. Мотуридия таълимоти нафақат мусулмон мамлакатлари, балки АҚШ, Буюк Британия, Германия каби Ғарб давлатларидаги исломшунослик илмий тадқиқот марказларида ҳам ўрганилган. Аммо, соҳага оид олим асарларининг таълим дастуридаги аҳамияти ва калом илмига қўшган ҳиссаси ҳалигача яхлит ўрганилмаган. Алломанинг илмий меросини тадқиқ қилиш билан “имон” (الإيمان), “халифалик” (الخلافة) ва “куфр” (الكفر) каби глобал даражадаги долзарб масалалар аслиятига аниқлик киритилиб, бугунги кунда адашган тоифаларнинг талқинига илмий асосда жавоб беришда амалий аҳамият касб этади.

Ўзбекистонда исломшунослик, жумладан, ислом манбашунослиги ва таълимотини илмий асосда ўрганиш тобора ривожланиб бормоқда. Шунга қарамай, яна бир қатор илмий изланишларни амалга ошириш, мотуридия таълимотига оид бирламчи манбаларни ўрганиш ҳозирги даврнинг муҳим тадқиқотларидан саналади. Чунки, “... Мотуридия таълимоти илм эгаллаш жараёнида бағрикенглик ғояси асосида инсон ақл-заковатининг ўрни ва аҳамиятига юксак эътибор қаратади. Бу, ўз навбатида, ушбу таълимотнинг кенг оммалашувида муҳим ўрин тутган. Бундай ғояларга бугунги кунда ҳам инсоният катта эҳтиёж сезмоқда”¹. Шундай экан, мотуридия таълимотининг машҳур давомчиларидан бири саналган Саъдуддин Тафтазонийнинг ҳаёти, илмий меросини тадқиқ қилиш Темурийлар ва ундан кейинги даврларда

¹ Мирзиёев Ш. Таълим ва маърифат – тинчлик ва бунёдкорлик сари йўл / Ислом ҳамкорлик ташкилоти Ташқи ишлар вазирлари кенгаши 43-сессиясининг очилиш маросимидаги нутқ. Ўзбекистон Миллий ахборот агентлиги. Расмий сайт. URL: <http://uza.uz/oz/politics/zbekiston-respublikasi-prezidenti-vazifasini-bazharuvchi-sha-18-10-2016> (мурожаат санаси: 14.02.2020).

мазкур таълимотнинг тадрижий бошқичлари борасида тўлиқ асосли хулосалар чиқариш имконини беради.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 7 февралдаги ПФ-4947-сон “Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегияси тўғрисида”ги Фармони, 2017 йил 24 майдаги ПҚ-2995-сон “Қадимий ёзма манбаларни сақлаш, тадқиқ ва тарғиб қилиш тизимини янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги Қарори, Вазирлар Маҳкамасининг 2019 йил 24 июндаги 519-сон “Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси ҳузуридаги Имом Бухорий халқаро илмий-тадқиқот марказининг кутубхона фондиди хорижий адабиётлар билан бойитиш тўғрисида”ги Қарори ҳамда мавзуга оид бошқа норматив-ҳуқуқий ҳужжатларда белгиланган вазифаларни амалга оширишда ушбу тадқиқот иши муайян даражада хизмат қилади.

Тадқиқотнинг республика фан ва технологиялари ривожланишининг устувор йўналишларига мослиги. Диссертация республика фан ва технологиялар ривожланишининг I. “Демократик ва ҳуқуқий жамиятни маънавий-ахлоқий ҳамда маданий ривожлантириш, инновацион иқтисодиётни шакллантириш” устувор йўналишига мувофиқ амалга оширилган.

Муаммонинг ўрганилганлик даражаси. Шарқ мутафаккирларидан Такиййуддин Аҳмад Макризий (766-845/1365-1442), Шихобуддин Аҳмад Асқалоний (773-852/1371-1449), Жамолуддин Юсуф ибн Туғро Барда (ваф. 874/1470), Шамсуддин Муҳаммад Саховий (831-902/1428-1497), Жалолуддин Суютий (849-911/1445-1505), Исомуддин Аҳмад Тошкўпризода (901-968/1495-1561), Такиййуддин Тамимий (ваф. 1005/1596-1597), Ҳожи Халифа (1017-1068/1608-1657), Шихабуддин Абдулхай Димашқий (1032-1089/1623-1678), Шамсуддин Муҳаммад Шавконий (1172-1255/1759-1839), Муҳаммад Абдулхай Лакнавий (1264-1304/1847-1889), Исмоил Пошо Бағдодий (ваф. 1339/1920), Хайруддин Зириклий (1310-1396/1893-1976) қабила ўзларининг табақот ва тарожим жанридаги асарларида Саъдуддин Тафтазонийнинг ҳаёти, илмий мероси ҳақида қисқача маълумот берганлар².

² Такиййуддин Аҳмад ибн Али Макризий. Дурар ал-Уқуд ал-Фарида. – Байрут: Дор ал-Фарб ал-исломий, 2002. – Ж. III; Шихобуддин Аҳмад ибн Али Асқалоний. Ибна ал-ғумр би абна ал-умр. – Қоҳира: Дор ат-Таовун, 1969. – Ж. I; Шихобуддин Аҳмад ибн Али Асқалоний. Ад-Дурар ал-Комина. – Байрут: Дор ал-жийл, 1993. – Ж. IV; Жамолуддин Юсуф ибн Туғро Барда. Ал-Манҳал ас-софий. – Қоҳира: Дор ал-кутуб ал-васоик ал-қавмия, 2005. – Ж. XI; Жамолуддин Юсуф ибн Туғро Барда. Ад-Далил аш-шофий ала ал-Манҳал ас-софий. – Қоҳира: Мактаба ал-Хонижий, 1955. – Ж. II; Шамсуддин Муҳаммад ибн Абдурраҳмон Саховий. Вазиз ал-калом. – Байрут: Муассаса ар-рисола, 1995. – Ж. I; Жалолуддин Абдурраҳмон ибн Абу Бакр Суютий. Бугъат ал-вуот фий табақот ал-луғавийин ва-н-нуҳот. – Байрут: Дор ал-фикр, 1399/1979; Исомуддин Аҳмад ибн Мустофа Тошкўпризода. Аш-Шақоик ан-нуъмания. – Байрут: Дор ал-китаб ал-арабий, 1975 (бундан кейин: Исомуддин Аҳмад Тошкўпризода. Аш-Шақоик ан-нуъмания); Исомуддин Аҳмад ибн Мустофа Тошкўпризода. Мифтах ас-Саода. – Байрут: Дор ал-кутуб ал-илмия, 1975 (бундан кейин: Исомуддин Аҳмад Тошкўпризода. Мифтах ас-Саода); Такиййуддин ибн Абдулқодир Тамимий Ҳанафий. Ат-Табақот ас-сания фи тарожим ал-ҳанафия. – ар-Риёд: Дор ар-Рифоий, 1989. – Ж. I; Ҳожи Халифа Мустафо ибн Абдуллох. Кашф аз-зунун. – Байрут: Дор Ихя ат-турос ал-арабий, 2001; Шихабуддин Абдулхай ибн Аҳмад Димашқий. Шазарот аз-Заҳаб фи ахбор ман заҳаб. – Байрут: Дор ибн Касир, 1986. – Ж. VIII; Муҳаммад ибн Али Шавконий. Ал-Бадр ат-толий. – Қоҳира: Дор ал-китаб ал-исломий, 1997. – Ж. II; Муҳаммад Адулхай Лакнавий. Ал-Фавоид ал-бахия фи тарожим ал-ҳанафия. – Байрут: Дор ал-Арқам ибн Аби ал-Арқам, 1998; Исмоил Пошо Бағдодий. Изох ал-макнун. – Байрут: Дор ихё ат-турос ал-арабий, 1947. – Ж. I; Исмоил Пошо Бағдодий. Ҳадия ал-

Замонавий араб олимларидан Абдурахмон Умайра, Доктор Иброҳим Шамсуддин алломанинг “Шарҳ ал-Мақосид” асари матнини таҳқиқ қилган. Шунингдек, Зиёуддин Қолиш ва Ҳасан ибн Саъид Фифий олимнинг балоғат илмига оид асарини тадқиқ қилган бўлса, Абдулфаттоҳ Исо Барбарий “Ҳошия ало ал-Кашшоф” асари бўйича докторлик иши ёқлаган. Бундан ташқари, туркиялик Сўнмес Қутлу, Мусо Шамил Юксел ва япониялик Тосихико Идзуцу каби исломшунос олимлар ҳам ўз тадқиқотларида аллома ёзма мероси борасида умумий тадқиқот олиб борган³.

Европа ва россиялик шарқшунос тадқиқотчилардан Р.Сайфуллина Саъдуддин Тафтазонийнинг фалсафий қарашлари тўғрисида ва В.Маделунг аллома фаолиятига оид илмий мақолалар ёзган бўлсалар, К.Джиллиот мотуридия таълимоти ҳақида илмий тадқиқотлар қилган. Э.Эльдер “Шарҳ ал-Ақоид” асарини инглиз тилига таржима қилган⁴.

Ўзбекистонлик олимлар ва тадқиқотчилардан ўз тадқиқот ҳамда монографияларида Саъдуддин Тафтазоний шахсияти, илмий меросига мурожаат қилганлар қаторида Шайх Муҳаммад Содик Муҳаммад Юсуф, У.Уватов, Д.Юсупова, Ҳ.Аминов, Ш.Зиёдов, С.Оқилов, М.Қодиров, Н.Насруллаев, Ҳ.Сағдиев, А.Аллоқулов кабиларни келтириш мумкин⁵. Лекин

орифин. – Истанбул: Миллий эйитим басимеви, 1951. – Ж. II; Хайруддин Зириклий. Ал-Аълум. VIII жилдли. – Байрут: Дор ал-илм ли-л-малойин, 1998 (бундан кейин: Хайруддин Зириклий. Ал-Аълум).

³ Саъдуддин Тафтазоний. Шарҳ ал-мақосид. V жилдли / Тахрир ва таълиқлар муаллифи: Доктор Абдурахмон Умайра. – Байрут: Олам ал-кутуб, 1998 (бундан кейин: Саъдуддин Тафтазоний. Шарҳ ал-Мақосид); Саъдуддин Тафтазоний. Шарҳ ал-мақосид. III жилдли / Шарҳ ва хошиялар муаллифи Доктор Иброҳим Шамсуддин. – Байрут: Дор ал-кутуб ал-илмия, 2001; Зиёуддин Қолиш. Ат-Тафтазоний ва ароуху-л-балоғия. – Байрут: Дор ан-наводир, 2010. – 544 б; Ҳасан ибн Саъид ибн Яхё Фифий. Ал-Масаил ал-усулия ал-мутааллақа би-л-балоғат ал-арабия фи кутуб ат-Тафтазоний. – Байрут: Дор ал-кутуб ал-илмия, 2019. – 360 б.; Абдулфаттоҳ Исо Барбарий. Таҳқиқ ал-жуз ал-аввал мин Ҳошия ал-Аллома Саъд ат-Тафтазоний ало ал-Кашшоф ли аз-Замахшарий. – Қоҳира: Мактаба куллият ал-луғат ал-арабия, 1978. – 1132 б.; Musa Şamil Yüksel. Timurlularda din-devlet ilişkisi. – Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2009. – 252 s; Toshihiko Izutsu. The Concept of Belief in Islamic Theology. – Petaling Jaya: Islamic Book Trust, 2006. – 319 p.

⁴ Сайфуллина Р.Р. Арабская книга в духовной культуре татарского народа. – Казань: “Алма-Лит”, 2003. – 214 с; Исламоведческие исследования в современной России и СНГ: достижения, проблемы, перспективы: материалы I международного научно-практического симпозиума (19-20 февраля 2009 г.): в 2 томах. – Том II / Под ред. Б.М. Ягудина. – Казань: «Intelpress+», 2009. – 306 с.; Madelung W. al-Taftāzānī // Encyclopaedia of Islam (Second Edition). – Quetigny: Imprimerie darantiere, 2000. – V. IV. – P. II. – 117-131 p.; Gilliot C. Theology // History of civilization of Central Asia. – Quetigny: Imprimerie darantiere, 2000. – V. IV. – P. II. – 117-131 p.; Elder E.E. A Commentary on the Creed of Islam: Sa‘d Al-Dīn Al-Taftāzānī on the Creed of Najm Al-Dīn Al-Nasafi. – New York: Columbia University Press, 1950. – 218 p.

⁵ Шайх Муҳаммад Содик Муҳаммад Юсуф. Усул ал-фикҳ. – Т.: Шарқ, 2010. – 576 б; Шайх Муҳаммад Содик Муҳаммад Юсуф. Ақоид илмлари ва унга боғлиқ масалалар. – Т.: Шарқ, 2010. – 352 б; Шайх Муҳаммад Содик Муҳаммад Юсуф. Тасаввуф ҳақида тасаввур. – Т.: Шарқ, 2011. – 280 б; Шайх Муҳаммад Содик Муҳаммад Юсуф. Самарқанднинг сара уламолари. – Т.: Nilol-Nashr, 2014. – 112 б; Абулаббос Шихобуддин Аҳмад ибн Муҳаммад Димашкий. Ажойб ал-мақдур фи тарихи Таймур / Таржимон, сўз боши ва изоҳлар муаллифи: ф.ф.н. У.Уватов. – Т.: Мехнат, 1992. – Ж. I. – 326 б; Абулаббос Шихобуддин Аҳмад ибн Муҳаммад Димашкий. Ажойб ал-мақдур фи тарих Таймур / Сўз боши, араб тилидан таржима ва изоҳлар муаллифи: У.Уватов. – Т.: F.Ғулом, 1992. – Ж. II. – 191 б; Юсупова Д. К вопросу о творческой деятельности ученого-энциклопедиста Са‘д ад-Дина ат-Тафтазани // “Шарқшунослик” илмий тўплами: № 13. – Тошкент, 2008. – Б. 69-76; Абу Ҳафс Насафий. Таҳсил усул ал-фикҳ // Ҳ.Аминов, С. Муҳаммадаминов таҳқиқи ва таржимаси. – Т.: “Ношир” нашриёти, 2015. – 208 б; Аминов Ҳ., Примов С. Ҳанафий фикҳи тарихи, манбалари ва истилоҳлари / Ўқув кўлланма. – Т.: Мовароуннаҳр, 2017. – 400 б; Зиёдов Ш. Абу Мансур ал-Мотуридий ва унинг “Китоб ат-таъвилот” асари. – Т.: Фан, 2009. – 140 б; Оқилов С. Абул Муъин ан-Насафий ва унинг калом илми ривожига кўшган хиссаси (Табсирату-л-адилла мисолида). Тарих фанлари номзоди...дис. – Т.: Тошкент ислом университети, 2006; Оқилов С. Абу Мансур Мотуридий илмий мероси ва мотуридия таълимоти / Монография. – Т.: Nilol-Nashr, 2020. – 376 б; Қодиров М. Тафтазоний // Маънавият юлдузлари. – Т.: Ўзбекистон миллий

шунга қарамай, Саъдуддин Тафтазоний ва унинг бой илмий-маънавий мероси бўйича амалга оширилган ишлар етарли даражада эмас. Яъни, юқоридаги ишларнинг аксари аллома ҳақидаги муайян мақолалар ва умумий биографик маълумотлардан иборат. Шунингдек, мазкур тадқиқотларнинг ақоид илмига оидларидан иккитаси “Шарҳ ал-Мақосид” асари матнининг таҳқиқига бағишланган. Алломанинг мотуридия таълимотига қўшган ҳиссаси ва калом илмига оид илмий меросининг аҳамияти яхлит ҳолда хануз тўлиқ ёритилмаган.

Тадқиқотнинг диссертация бажарилган олий таълим муассасасининг илмий-тадқиқот ишлари режалари билан боғлиқлиги. Диссертация Ўзбекистон халқаро ислом академияси илмий-тадқиқот ишлари режасининг “Аҳли сунна эътиқод тамойилларига мос бўлган ақоид (илоҳиёт) матнларининг ўзаро қиёсий таҳлили ва замонавий-мафкуравий аҳамияти” мавзуси доирасида бажарилган.

Тадқиқотнинг мақсади Саъдуддин Тафтазонийнинг Темурийлар давридаги мотуридия таълимоти ривожига қўшган ҳиссасини очиқ беришдан иборат.

Тадқиқотнинг вазифалари:

темурийлар даври Мовароуннаҳр ижтимоий-сиёсий, маънавий муҳитини ўрганиш;

мотуридия таълимотининг ҳолати ва маҳаллий олимларнинг мавзу доирасидаги илмий меросини тадқиқ этиш;

Саъдуддин Тафтазоний илмий меросини тадқиқ қилиш орқали унинг ислом илмлари ривожигаги мавқеини аниқлаш;

олимнинг калом илмига оид асарлари қўлёзмаларини кодикологик таҳлил қилиш;

алломанинг “Шарҳ ал-Ақоид ан-насафия” (бундан кейин: “Шарҳ ал-Ақоид”), “Мақосид ат-толибин фи усул ад-дин” (бундан кейин: “Мақосид ат-толибин”), “Шарҳ ал-Мақосид”, “Ғояту таҳзиб ал-калом фи таҳрир ал-мантик ва-л-калом” (бундан кейин: “Ғояту таҳзиб ал-калом”)га ёзилган шарҳ, ҳошия, таълиқларни аниқлаш;

олимнинг ақидавий масалаларни таснифлаш, далиллаш услубини тадқиқ этиш;

“имон” мавзусининг аллома талқинидаги таҳлилин қиёсий ўрганиш орқали мотуридия таълимоти ривожига қўшган ҳиссасини аниқлаш;

энциклопедияси, 2011. – Б. 178-181; Насруллаев Н. Лутфуллоҳ Насафийнинг “Фикҳи Кайдоний” асари ва унга ёзилган шарҳ, хошиялар талқини. Тарих фанлари номзоди...дис. – Т.: Тошкент ислом университети, 2012. – 172 б; Насруллаев А. Аллома Тафтазонийнинг “Фикҳи Кайдоний”га ёзган шарҳи // “Диншунослик фанининг методологияси, ёндашуви ва услубиятини такомиллаштиришнинг долзарб масалалари” республика илмий-амалий конференцияси. 6-тўплам. – Тошкент: Тошкент ислом университети, 2014. –Б. 313-316; Сағдиев Ҳ. Абу Жаъфар Таҳовий илмий мероси ва унинг “Ақида” асари / Монография. – Т.: “Hilol-Nashr”, 2017. – 192 б; Аллоқулов А. “Ақоиду-н-насафий” ва унга ёзилган шарҳлар // Имом Бухорий сабоқлари: № 2. – Тошкент: 2009. – Б. 156-158; Аллоқулов А. Абу Ҳафс Насафийнинг “Ақоид” асари ва унинг шарҳлари таҳлили. Тарих фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) диссертацияси. – Т., 2018. – 153 б.

Саъдуддин Тафтазоний қарашларининг кейинги давр олимлари фаолиятига таъсирини ёритиш орқали унинг ўрни ва бугунги кундаги аҳамиятини аниқлаб, хулоса ва таклифлар бериш.

Тадқиқотнинг объектини Темурийлар давридаги мотуридия таълимоти ташкил этади.

Тадқиқотнинг предмети Саъдуддин Тафтазонийнинг калом илмига оид асарларининг қўлёзма нусхалари ҳамда ақидавий қарашларидан иборат.

Тадқиқотнинг усуллари. Диссертацияни тайёрлашда қиёслаш, таҳлил қилиш, тавсифлаш ҳамда илмий билишнинг бошқа усулларидан фойдаланилди. Исломунослик бўйича олиб борилаётган изланишларга қўйилган тамойиллар – илмийлик, тарихийлик, диний бағрикенглик, холислик, ислом динига ҳурмат билан ёндашиш ҳамда диний мутаассибликка мурасасизлик каби тадқиқот усулларига асосланилди.

Тадқиқотнинг илмий янгилиги қуйидагилардан иборат:

Мотуридия таълимоти ўз даврида “асос солиниш”, “шаклланиш”, “ривожланиш”, “кенг ёйилиш” тадрижий босқичларни босиб ўтганлиги ва тўртинчи – “кенг ёйилиш” босқичида Саъдуддин Тафтазонийнинг ақидавий асарлари муҳим омил бўлгани аниқланган ҳамда аллома асарлари Усмонли империяси шайхулисоми Шамсуддин Муҳаммад ибн Ҳамза Фанорий Ҳанафий (751-834/1350-1431) орқали мамлакат ҳудудига ҳам кенг тарқалгани, расмий таълим даргоҳларида асосий дарслик сифатида ўқитилгани исботлаб берилган;

аллома “меърож” (Пайғамбар с.а.в.нинг осмонга чиқишлари) мавзуси доирасида ҳамма жисмлар таркибий тузилиш жиҳатидан бир-бирига ўхшаш бўлиши, бошқа жисмлар осмонга кўтарилгани сингари инсон ҳам самога чиқа олиши мумкинлиги тўғрисидаги фикрлари билан замонавий астрофизика, кимё фанларига оид илмий-назарий гипотезаларни илгари сургани ҳамда аниқ ва табиий фанларга тааллуқли қонуниятларни мотуридия таълимотида ҳам қўллагани исботланган;

Саъдуддин Тафтазоний китоблари билан Имом Абу Мансур Мотуридий (243-332/857-944)нинг “Китоб ат-Тавҳид” асари қиёсланганда “Китоб ат-Тавҳид”да ёритилган “имоннинг таърифи”, “имоннинг рукнлари”, “имон ва ислом тушунчалари”, “имонда истисно”, “имоннинг яратилган ёки яратилмаганлиги” сингари жами 5 та масалага қўшимча равишда, олим “ижмолий ва тафсилий имон”, “тақлидий ва таҳқиқий имон”, “имоннинг кўпайиши ёки кўпаймаслиги”, “оддий инсонлар имони билан пайғамбарларнинг имони тенг ёки тенг эмаслиги” каби 4 та масалани киритиб, уларнинг сонини 9 тага етказгани ҳамда мантиқий изчилликда таснифлагани очиб берилган;

Саъдуддин Тафтазоний ҳанафий-мотуридий олими бўлишига қарамасдан, шофий, моликий, ҳанбалий мазҳаблари учун ҳам бирдек аҳамиятли эканлиги VIII-IX/XIV-XV асрларда яшаган Зайнуддин Қосим ибн Қутлубғо Ҳанафий (802-879/1399-1474), Бадруддин Муҳаммад ибн Абу Бакр Моликий (763-827/1362-1424), Жалолуддин Абдурахмон ибн Абу Бакр Суютий Шофий

сингари жаҳонга машҳур 17 та олим ўз фикрларини асослашда аллома қарашларига таянганлиги аниқланган.

Тадқиқотнинг амалий натижалари қуйидагилардан иборат:

Саъдуддин Тафтазонийнинг илмий меросини ўрганиш натижасида “ар-Рисола фи таҳқиқ ал-имон”, “Рисолати тажвид” каби асарлар илк бор аниқланган ҳамда “Шарҳ ал-Ақоид”, “Шарҳ ал-Мақосид”, “Ғояту таҳзиб ал-калом” асарига ёзилган шарҳлар, хошияларнинг дунё фондларидаги 10 та ноёб қўлёзма нусхаси, “Шарҳ ал-Мақосид”га таниқли олим Малик Аҳмад Фаруқий (ваф. 1067/1657) томонидан ёзилган нодир хошия қўлёзмаси Кембриждаги Хоутон кутубхонасида № 4156 рақам билан сақланаётгани аниқланган;

аллома ақидавий масалаларни таснифлаш ва далиллаш борасида ўз давригача яшаган олимларнинг фикрларини танқидий таҳлил қилиб, улар асосида ўзига хос методика ишлаб чиққанлиги аниқланган;

олимнинг мотуридия таълимотини услуб, ўз давригача бўлган машҳур олимлар ва оқимларнинг ақидавий масалалар борасидаги фикрларини тадқиқ қилгани, уларга қўшимча далил, изоҳлар қўшиб, мантиқий изчиллик асосида таснифлаш жиҳатидан бойитгани исботланган;

Саъдуддин Тафтазонийнинг мотуридия ва ашъария таълимотлари Аҳл ас-суннадалигини таҳқиқ қилганлиги сабабли унинг илмий мероси ҳанафий, шофий, моликий ҳамда ҳанбалий мазҳаблари учун бирдек аҳамиятли эканлиги очиқ берилган.

Тадқиқот натижаларининг ишончлилиги. Тадқиқот натижаларининг ишончлилиги республика ва халқаро миқёсдаги илмий-амалий конференция материаллари тўпламлари, ОАК рўйхатидаги махсус журналлар ҳамда хорижий илмий журналларда чоп этилган мақолаларда Саъдуддин Тафтазонийнинг “Шарҳ ал-Ақоид”, “Мақосид ат-толибин”, “Шарҳ ал-Мақосид”, “Ғояту таҳзиб ал-калом” асарлари қўлёзма ҳамда тошбосма нусхалари матнига таянилганлиги, далиллар билан асосланганлиги, замонавий киёсий-тарихий усуллардан фойдаланилганлиги ва олинган натижалар ваколатли ташкилотлар томонидан тасдиқлангани билан изоҳланади.

Тадқиқот натижаларининг илмий ва амалий аҳамияти. Тадқиқот натижаларининг илмий аҳамияти Саъдуддин Тафтазонийнинг мотуридия таълимотига оид асарлари, қарашлари орқали жаҳонда, айниқса, ёшлар ўртасида ислом дини асосларини тўғри талқин қилиш, англаш, тушуниш янада осонлашиб, ундан методологик ёндашувлар ва соғлом эътиқодни шакллантириш борасида назарий концепцияларни мукамаллаштиришда фойдаланиш мумкинлиги билан изоҳланади.

Диссертация натижаларининг амалий аҳамияти уларнинг Ўзбекистонда ёшларнинг диний маданиятини тўғри шакллантириш, глобал тармоқлар орқали ислом ниқоби кўринишида кириб келаётган фундаментализм, экстремизм ва терроризм каби деструктив ғояларнинг олдини олиш ҳамда уларга қарши курашиш бўйича давлат дастурларининг бажарилишини такомиллаштиришга хизмат қилиши билан асосланади.

Тадқиқот натижаларининг жорий қилиниши. Тадқиқот бўйича белгиланган илмий хулоса ва таклифлар асосида:

Мотуридия таълимоти ўз даврида “асос солиниш”, “шаклланиш”, “ривожланиш”, “кенг ёйилиш” тадрижий босқичларни босиб ўтганлиги ва тўртинчи – “кенг ёйилиш” босқичида Саъдуддин Тафтазонийнинг ақидавий асарлари муҳим омил бўлгани ҳақидаги янгиликлар “Мотуридия таълимоти тарихи” номли дарсликда акс этган (Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси ҳузуридаги Дин ишлари бўйича кўмитанинг 2020 йил 13 апрелдаги 2410-сон маълумотномаси). Натижада, жамиятда ислом дини таълимоти борасида тўғри фикр шаклланишига ва деструктив ғояларга қарши мафкуравий иммунитетни мустаҳкамлашга хизмат қилган;

Саъдуддин Тафтазоний китоблари билан Абу Мансур Мотуридийнинг “Китоб ат-Тавҳид” асари қиёсланганда “Китоб ат-Тавҳид”да ёритилган “имоннинг таърифи”, “имоннинг рукнлари”, “имон ва ислом тушунчалари”, “имонда истисно”, “имоннинг яратилган ёки яратилмаганлиги” сингари 5 та масалага кўшимча равишда, олим “ижмолий ва тафсилий имон”, “тақлидий ва таҳқиқий имон”, “имоннинг кўпайиши ёки кўпаймаслиги”, “оддий инсонлар имони билан пайғамбарларнинг имони тенг ёки тенг эмаслиги” каби 4 та масалани киритиб, уларнинг сонини 9 тага етказгани тўғрисидаги янгиликлар “Калом илми ва ақида мактаблари тарихи” номли ўқув қўлланма мазмунига сингдирилган (Ўзбекистон мусулмонлари идорасининг 2020 йил 23 июндаги 1367-сон маълумотномаси). Натижада, бугунги кунда долзарб баъзи ақидавий масалаларнинг аслияти ва уларга адашган тоифалар томонидан берилган нотўғри талқинни ёритиш имконини берган;

Саъдуддин Тафтазонийнинг бой илмий мероси, хусусан, мотуридия таълимотига оид асарлари борасида Ўзбекистон Миллий телерадиокомпанияси “Madaniyat va ma’rifat” телеканали “Буюк аждодларимиз” рукни остидаги, “Ziyo-media” марказида Абу Мансур Мотуридий ва мотуридия таълимотига бағишланган телекўрсатувлар сценарийсини тайёрлашда ҳамда “Маҳалла” радиоканалида Саъдуддин Тафтазоний фаолияти, илмий мероси ҳақидаги махсус эшиттиришда фойдаланилган (“Madaniyat va ma’rifat” телеканалининг 2020 йил 22 июндаги 01-06-83-сон маълумотномаси). Натижада, кўрсатув ва эшиттиришлар фуқароларнинг Саъдуддин Тафтазоний ижодига оид янги илмий маълумотлар билан танишиши, алломанинг жаҳонда мотуридия ривожига алоҳида аҳамият қасб этиши, бу билан кенг жамоатчиликда тарихий билимларнинг ошиши ва уларда миллий ғурур туйғусининг шаклланишига хизмат қилган.

Тадқиқот натижаларининг апробацияси. Тадқиқот натижалари 2 та халқаро ва 6 та республика илмий-амалий конференцияларида апробациядан ўтказилган.

Тадқиқот натижаларининг эълон қилиниши. Тадқиқот мавзуси бўйича 15 та илмий иш, жумладан, Ўзбекистон Республикаси Олий аттестация комиссиясининг докторлик диссертациялари асосий илмий натижаларини чоп этишга тавсия қилинган илмий нашрларда 6 та мақола (5 та республика ва 1 та хорижий журналда) чоп этилган.

Диссертациянинг тузилиши ва ҳажми. Диссертация таркиби кириш, уч боб, хулоса, фойдаланилган манба ва адабиётлар рўйхати ҳамда иловалардан иборат бўлиб, умумий ҳажми 207 бетни ташкил этади.

ДИССЕРТАЦИЯНИНГ АСОСИЙ МАЗМУНИ

Кириш қисмида диссертация мавзусининг долзарблиги ва зарурати асосланган. Тадқиқотнинг мақсади, вазифалари, объекти ва предмети, фан ва технологиялар ривожланишининг устувор йўналишларига мослиги кўрсатилган. Шунингдек, тадқиқотнинг илмий янгилиги, тузилиши, амалий натижалари, натижаларнинг ишончлилиги, назарий ва амалий аҳамияти, амалиётга жорий этилиши, эълон қилинганлиги тўғрисидаги маълумотлар келтирилган.

Диссертациянинг биринчи боби **“Темурийлар давридаги мотуридия таълимотини ўрганишнинг илмий-назарий асослари”**, деб номланиб, у учта параграфдан иборат. *“Темурийлар даври ижтимоий-сиёсий ва маънавий муҳити”* номли биринчи параграфда ўлкадаги ижтимоий-сиёсий ва маънавий муҳит илмий тадқиқотлар ва тарихий манбалар асосида ёритиб берилган. Ҳар қандай мутафаккирнинг ҳаёти ва фаолиятини ўрганишда у яшаган даврдаги ижтимоий-сиёсий ҳамда илмий муҳитга тўхталиб ўтиш муҳим ҳисобланади. Чунки, шахснинг ўз соҳасида олим бўлиб шаклланишида ўша замон муҳити алоҳида аҳамиятга эга. Шу жиҳатдан, Саъдуддин Тафтазонийнинг ҳаёти ва фаолиятида мазкур жараёнларнинг таъсирини ўрганиш у яшаган даврга тўхталиб ўтишни тақозо этади. Алломанинг илмий-ижодий фаолияти XIV аср – “Иккинчи Шарқ уйғониш” даврига тўғри келади. Айни шу даврда Мовароуннаҳрда катта сиёсий-ижтимоий ўзгаришлар юз берди. Жумладан, мўғул босқинчилари зулмига қарши маҳаллий аҳолининг қатъий норозилиги, янги давлат барпо этиш ҳаракатлари кучая бошлаган. Натижада, Соҳибқирон Амир Темур (736-807/1336-1405) бошчилигида минтақада қарийб бир ярим асрлик мўғуллар ҳукмронлигига барҳам берилиб, 35 йиллик вақт мобайнида янги сулола ҳукмдорлари – Темурийлар (772-907/1370-1501) салтанатига асос солинган.

Амир Темур нафақат буюк саркарда, давлат арбоби, балки ўз даври илм соҳалари бўйича етук олим бўлган. У мамлакатни ривожлантиришда илм-фан ва ислом олимларининг аҳамияти беқиёс эканлигини яхши тушунган. Буни ўзи ҳам: “Салтанатда эришган барча муваффақиятим ва мустаҳкам жойларни фатҳ қилишим – буларнинг барчаси Шайх Шамсуддин Фоҳурий дуоси, Шайх Зайнуддин Хавофий ҳиммати ва Саййид Барака марҳамати шарофатлари ёрдамида бўлди”, деб таъкидлаган эди⁶. Шу туфайли у саройида таниқли мутафаккирларни жамлашга ҳаракат қилган. Жумладан, у ерда фаолият юритган олимлар орасида Мавлоно Абдужаббор Хоразмий, Мавлоно Шамсуддин Мунший, Мавлоно Абдуллоҳ Лисон, Мавлоно Баҳруддин Аҳмад, Мавлоно Нуғмонуддин Хоразмий, Хожа Афзал, Мавлоно Саъдуддин

⁶ Абулаббос Шихобуддин Аҳмад ибн Муҳаммад Димашқий. Ажоиб ал-мақдур фи тарих Таймур. – Байрут: Муассат ар-рисола, 1986. – Б. 48.

Тафтазоний, Мавлоно Алоуддин Коший, Жалол Ҳокий ва бошқалар бор эди⁷. Хусусан, у Саъдуддин Тафтазонийни икки марта пойтахтга таклиф қилган. Уларнинг ўз соҳалари билан эркин шуғулланишлари учун барча шарт-шароитларни яратиб берган. Лекин бу илмий муҳит фаолияти Амир Темур вафоти билан бир муддат сусайган.

Амир Темур вафотидан кейин мамлакатда ўзаро зиддиятлар кучайиб, қарийб беш йил давом этган мамлакатдаги кенг кўламли бошбошдоқлик Шоҳрух Мирзо (778-851/1377-1447) нинг 811/1409 йилда пойтахт Самарқандни эгаллаб, ҳокимият тепасига келиши билан барҳам топа бошлади. У пойтахтга ҳукмдор сифатида ўғли Мирзо Улуғбек (796-853/1394-1449) ни тайинлаб, ўзи Ҳирот томон юзланган. Бир неча йиллик саъй-ҳаракатдан кейин у 820/1420 йилларга келиб, Сурия ва Арабистондан ташқари, Амир Темур меросининг асосий қисмини ўз тасарруфига олган⁸.

Мирзо Улуғбек ҳам ўз давридаги фанлар бўйича олим бўлиб, илм-фан ва олимларнинг жамият ҳаётидаги ўрнини эътироф этган. Натижада, унинг ҳукмронлик йилларида Самарқандда яна илмий муҳит шакллантирилган. Аммо унинг вафоти билан бу муҳит ҳам пароканда бўлиб, пойтахтдан олимлар бошқа юртларга кўчиб кета бошлаган. Бунга, унинг шогирди Али ибн Муҳаммад Қушчи (805-879/1403-1474) ни мисол сифатида келтириш мумкин.

Темурий ҳукмдорлардан Султон Абу Саъид 855/1451 йили Султон Абдуллоҳни енгиб, бутун Мовароуннаҳрни қўлга олади. У 857/1457 йили Ҳиротни эгаллаб, Хуросон ва Мовароуннаҳрни яна бирлаштиришга муваффақ бўлган. Ҳукмдорнинг ўзи илм-маърифатли, олимларнинг ҳурматини жойига қўядиган шахс бўлган. Бунга, унинг Мозандоронни забт этишдан олдин Сарахсдаги Шайх Абулфазл Ҳасан, Мавлоно Саъдуддин Тафтазоний, Шайх Луқмон Паранда ва Жавонмард Қассобнинг қабрларини зиёрат қилганлиги ҳам далолат қилади⁹. Дарҳақиқат, Султон Абу Саъид ҳукмронлик даври (855-873/1451-1469)дан кейин яна Мовароуннаҳрда илм-фанга ва олимларга эътибор сусайган. Албатта, бу каби ижтимоий-сиёсий жараёнлар ўша даврда яшаб фаолият юритган мутафаккирлар ижодига таъсир этган.

Биринчи бобнинг *“Мотуридия таълимотининг ҳолати”*, деб номланган иккинчи параграфида ўша даврда мотуридия таълимотининг ҳолати ўрганилди. Мотуридия таълимотининг Темурийлар давридаги ҳолати ва мавқеини аниқлаш унинг тадрижий босқичларини тадқиқ қилишни тақозо қилади. Жумладан, таниқли француз исломшуноси, профессор К. Джиллиот мотуридия таълимотининг учта ривожланиш босқичини ажратиб, унинг охириги – учинчи босқичи V/XI асрга тўғри келишини айтган¹⁰. Лекин унинг бу ёндашуви таълимот ривожидида муҳим аҳамият касб этган тарихий ҳодиса ва омилларни даврий жиҳатдан тўлиқ қамраб олмаган. Бинобарин, ушбу таълимот тарихини батафсил илмий ўрганиш натижасида, биринчидан,

⁷ Мўминов И. Амир Темурнинг Ўрта Осий тарихида тутган ўрни ва роли. – Т.: Фан, 1993. – Б. 23.

⁸ Муҳаммаджанов А. Темур ва темурийлар салтанати. – Т.: Қомуслар бош таҳририяти, 1994. – Б. 66.

⁹ Абдураззоқ Самарқандий. Матлаи саъдайн ва мажмаи баҳрайн / Форс тилидан таржима ва изоҳлар муаллифи: Ўринбаев А. – Т.: Ўзбекистон, 2008. – Ж. II. – Б. 494.

¹⁰ C. Gilliot. Theology // History of civilization of Central Asia. – Quetigny: Imprimerie darantiere, 2000. – V. IV. – P. II. – P. 127.

мотуридийлик мактаби бирмунча кенгроқ вақтни қамраб олганлиги ва иккинчидан, у тўртта тадрижий босқични босиб ўтганлиги маълум бўлди. Машхур муаррих Валийуддин Абдурраҳмон ибн Муҳаммад Хадрабий (732-808/1332-1406) “Ал-Муқаддима” асарида ашъарийлик таълимоти ривожда муайян олимларнинг фаолиятини асос сифатида белгилаган¹¹. Бу ўринда, мотуридия таълимотини даврлаштиришда ҳам мазкур мутафаккирнинг ёндашуви, яъни олимларнинг ҳиссаси бирламчи белги, тарихий воқеалар эса, кўшимча омил сифатида асос қилиб олинди.

Тадрижий босқичларнинг дастлабки иккитаси – “асос солиниш” ва “шаклланиш”нинг вақт қамрови Абу Мансур Мотуридий ва унинг шогирдлари яшаган муддат билан қайдланди. Хусусан, имомнинг шогирдларидан энг охирги вафот этгани – Абу Муҳаммад Абдулкарим ибн Мусо Паздавий (ваф. 390/1000) бўлиб, шунга мувофиқ, бу босқич 332-390/944-1000 йиллар оралиғи дея белгиланди. Таълимотнинг “ривожланиш” босқичи 391-750/1001-1349 йиллар ва “кенг ёйилиш” босқичи 751/1350 йиллар қилиб белгиланди. Охирги иккита босқични даврлаштириш нисбий хусусиятга эга бўлиб, муҳим тарихий воқеалар ва мактаб вакиллари томонидан асарларнинг ёзилиши ҳамда таълимотнинг географик тарқалиш хусусиятларига таянган ҳолда амалга оширилди.

Таълимотнинг “Кенг ёйилиш босқичи (750/1350 йилдан кейин)”нинг алоҳида хусусиятлари сифатида унинг давлат даражасига кўтарилиб, таълим тизимига тўлиқ кириб боргани ва дунёнинг турли ҳудудларида “мотуридийлик калом мактаб”лари ташкил этилгани кўринади. Шунингдек, ханафий-мотуридий олимлар томонидан адашган оқимларга раддия асарлар ёзилган. Энг муҳими, мотуридийлик ва ашъарийлик ҳам Аҳл ас-суннадан эканлиги икки таълимот тарафдорлари томонидан бирдек эътироф этилиб, улар ўртасидаги ихтилофли масалалар қиёсан таҳқиқий ўрганилганлигини ҳам айтиш мумкин. Бу босқичда мотуридия таълимоти иккинчи бор давлат даражасига кўтарилган. Бинобарин, таълимотнинг дастлабки ва ушбу иккинчи маротаба давлат даражасига кўтарилиши ўртасида бирмунча фарқ бор. Яъни дастлабки кўтарилишда алоҳида ҳукмдорлар шу мазҳабга эргашган бўлсалар, мазкур иккинчи кўтарилишда бутун бошли ҳукмдор сулола вакиллари бу мазҳабда бўлганлар. Албатта, бу таълимот тарихидаги энг катта тарихий ҳодиса ҳисобланади. Хусусан, Мовароуннаҳрда ҳукмронлик қилган Темурийлар, Шайбонийлар, Аштархонийлар, Манғит, Қўнғирот, Минглар сулолаларининг бошқарувлари мобайнида ҳам ханафийлик мазҳаби давлат даражасида бўлган.

Усмонли империяси (698-1342/1299-1924) бу борада муҳим роль ўйнаган бўлиб, ҳукмдорларининг ўзлари ханафий-мотуридий мазҳабида эдилар¹². Империя ҳудудида мотуридия таълимотининг алоҳида мактаби шаклланишида Саъдуддин Тафтазонийнинг ўрни катта бўлган. Чунончи, Усмонли империяси тарихида таъсис этилган “Шайхулислом” лавозимида,

¹¹ Валийуддин Абдурраҳмон ибн Муҳаммад Хадрабий. Муқаддима Ибн Халдун. – Дамашк: Дор Яъруб, 2004. – Ж. II. – 212-214.

¹² Öztuna Y. Osmanlı devleti tarihi: – İstanbul: Ötüken Neşriyat, 1986. – С. II. – S.140.

дастлаб, Шамсуддин Муҳаммад ибн Ҳамза Фанорий Румий Ҳанафий (751-834/1350-1431)¹³ тайинланган¹⁴. Зотан, у ҳанафий-мотуридий олими бўлиб, айни пайтда, Саъдуддин Тафтазоний китобларидан нусхалар кўчириш билан ҳам шуғулланган эди¹⁵. Натижада, империянинг марказий ҳудудида, бир жиҳатдан мотуридийлик мактаби шаклланган бўлса, иккинчи томондан, Саъдуддин Тафтазоний асарлари империя ҳудудидаги Султония каби давлат мадрасаларига асосий дарслик сифатида жорий этилиб, кенг тарқалган. Ушбу минтақа олимлари томонидан аллома илмий меросига асрлар давомида алоҳида эътибор қаратилган бўлиб, унинг китобларига шарҳ, ҳошия ва таълиқлар ёзилганлиги бунга ёрқин далил ҳисобланади. Дарвоқе, таниқли француз исломшуноси, профессор К. Джиллиот ҳам мотуридия таълимотининг кенг ёйилишида алломанинг “Шарҳ ал-Ақоид” асари муҳим ўрин тутганлигини таъкидлаб ўтган бўлса¹⁶, машҳур немис исломшуноси профессор В. Маделунг “Мотуридия” номини Саъдуддин Тафтазоний танитганлигини айтган¹⁷.

Бобурийлар сулоласи (932-1274/1526-1858) нинг ташкил топиши натижасида Ҳиндистонда ҳанафий-мотуридий мазҳаби расман давлат даражасига кўтарилиб, алоҳида мотуридийлик мактаби шаклланган. Чунончи, “Шарҳ ал-Ақоид ансафия”нинг машҳур ва кенг тарқалган ҳошияларидан бирининг муаллифи Абдулҳаким ибн Муҳаммад Сиялкутий (968-1067/1561-1656) бўлиб, у ҳанафий-мотуридий олими ва айни пайтда, сулоланинг таниқли ҳукмдори Шоҳ Жаҳон (1038-1068/1628-1658)нинг маслаҳатчиси ҳам эди¹⁸.

Бу даврда мотуридия ва ашъария таълимотларини танқидий ўрганган олимга мисол қилиб, Саъдуддин Тафтазонийни келтириш мумкин. Аллома “Шарҳ ал-Мақосид” номли китобида мазкур таълимотлар ўртасида баъзи бир масалалар борасида ихтилофлар бўлишига қарамасдан, ҳар иккаласи ҳам Аҳл ас-суннадалигини алоҳида таъкидлаган¹⁹. “Шарҳ ал-Мақосид” бу борадаги дастлабки ва шу пайтгача ягона манба ҳисобланади. Шу туфайли ҳам асар икки мактаб вакиллари учун бирдек муҳим манба ҳисобланиб, ундан унумли фойдаланиб келинади. Китобнинг ўзига хослиги – унга шарҳ ёзган Малик Аҳмад ибн Абдулмалик Пир Муҳаммад Фаруқий (ваф. 1067/1657) каби олимлар томонидан алоҳида таъкидланган²⁰.

Биринчи бобнинг “*Мовароуннаҳрлик олимларнинг мотуридия таълимотига оид асарлари таҳлили*”, деб номланган учинчи параграфида VIII-IX/XIV-XV асрларда ижод қилган мовароуннаҳрлик олимларнинг

¹³ Хайруддин Зириклий. Ал-Аълум. – Ж. VI. – Б. 110.

¹⁴ A'goston G., Masters B. Encyclopedia of the Ottoman Empire. – New York: Facts on File, 2008. – P. 524-525.

¹⁵ Исомулдин Аҳмад Тошкўпризода. Аш-Шақоик ан-нуъмуня. – Б. 16-21.

¹⁶ Gilliot C. Theology // History of civilization of Central Asia. – Quetigny: Imprimerie darantiere, 2000. – V. IV. – P. II. – P. 128.

¹⁷ Madelung W. al-Taftāzānī // Encyclopaedia of Islam (Second Edition). – Quetigny: Imprimerie darantiere, 2000. – V. IV. – P. II. – 117-131 p.

¹⁸ Абдулҳаким ибн Шамсуддин Муҳаммад Сиялкутий Ҳиндий. Таълиқот ало Ҳошия ал-Хаёлий. – Истанбул: 1235/1820 (Нашриёти кўрсатилмаган). – 392 б.

¹⁹ Саъдуддин Тафтазоний. Шарҳ ал-Мақосид / Таҳрир ва таълиқлар муаллифи: Доктор Абдурахмон Умайра. – Байрут: Олам ал-кутуб, 1998. – Ж. V. – Б. 231-232.

²⁰ Малик Аҳмад ибн Малик Пир Муҳаммад Форуқий. Ҳашият ала Шарҳ ал-Илаҳиёт ва ас-Самъиёт ли Ал-Мақосид. – Кембридж: Хоутон кутубхонаси. – Қўлёзма. № 4156.

мотуридия таълимотига оид илмий мероси таҳлил этилган. Бу даврда каломга оид асар битган маҳаллий мутафаккирлардан еттитаси аниқланиб, уларнинг жами ўн иккита асари атрофлича ўрганилди. Уларнинг учтаси – “матн”, тўрттаси – “далилли раддия”, бештаси – “шарҳ” туркумига мансуб. Жумладан, Шамсуддин Муҳаммад ибн Ашраф Самарқандий (ваф. 702/1303), Абулбаракот Абдуллоҳ ибн Аҳмад Насафий (620-710/1223-1311) ва Садрушшариъа Убайдуллоҳ ибн Масъуд Бухорий (ваф. 747/1346) каби олимлар бир пайтнинг ўзида ақоид илмига оид “матн” услубида асар ёзиб, уни ўзлари шарҳ қилганлар. Бу эса, ўша даврда муайян муаллиф томонидан “матн” услубида асар ёзиб, уни ўзи шарҳлаш шаклланишига далолат қилади. Зеро, Саъдуддин Тафтазоний ижодида ҳам бу ҳолатнинг гувоҳи бўлиш мумкин.

Мазкур асарларнинг баъзилари шу юртда битилган бўлса, бир қисми мовароуннахрлик олимларнинг турли диёрларга сафарлари давомида ўша минтақаларда мавжуд муаммоларга ва адашган оқимлар қарашларига раддия сифатида ёзилган. Хусусан, Садр аш-шариъа Убайдуллоҳ ибн Масъуд Бухорий (ваф. 747/1346) “Таъдил ал-улум фи-л-калом” номли асарини шу минтақада ёзган эди. Чунончи, унинг табақот ва тарожим манбаларида ақоид илмига оид мазкур китоби ҳақида маълумот келтирилган. Аммо, тадқиқот давомида олимнинг ўзи мазкур асарига алоҳида шарҳ ёзганлиги ҳам аниқланиб, Берлин Давлат кутубхонаси Ланбдерг фондида 758/1357 йили шогирди томонидан кўчирилган ноёб қадимий нусхаси топилди²¹. Шунингдек, ҳанафий мазҳаби таниқли олими, Нақшбандия тариқати шайхи Хожа Муҳаммад Порсо Бухорий (749-823/1348-1420) ҳам “Эътиқодот” асарини шу ҳудудда таълиф қилган. У ушбу рисолаи Самарқанд, Бухоро ва Мовароуннахрдаги баъзи гумроҳлар, яъни ўз ҳавои нафсига берилган ва бидъатчи кимсаларга раддия сифатида ёзганлигини таъкидлаб, Аллоҳ таолодан мазкур шаҳар ва минтақа аҳолиси ҳамда барча мусулмонларнинг Расулуллоҳ (с.а.в.) нинг суннатида давомли бўлишларини, гуноҳ ишлар қилмасликларини, адашганларнинг бидъатлари ва ёмонликларидан сақлашини сўраб, дуо қилган²².

Алоуддин Муҳаммад ибн Муҳаммад Бухорий (779-841/1377-1438) Тафтазонийнинг шогирди бўлиб, у каломга оид “Рисола фи-л-эътиқод”, “Фодиҳа ал-мулҳидин ва носиха ал-мувахҳидин”, “Мулжима ал-мужассима” каби асарларни ёзган. Жумладан, олим “Мулжима ал-мужассима” асари муқаддимасида 832/1428-1429 йили Бағдодга борганини ва у ерда Абулаббос Аҳмад ибн Абдулҳалим (661-728/1263-1328) нинг нотўғри қарашлари тарқалиб, унинг ўзи ва унга эргашганлар ҳам тўғри йўлдан адашганини ҳикоя қилган. Шу туфайли, ушбу китобини Ибн Таймия қарашларига раддия сифатида битганлигини таъкидлайди²³. Буларнинг барчаси мотуридия

²¹ Садр аш-шариъа Убайдуллоҳ ибн Масъуд Бухорий. Шарҳ Таъдил ал-улум. – Берлин: Берлин Давлат кутубхонаси Ланбдерг фонди. – Қўлёзма. № 394. – 501 в.

²² Қаранг. Абулфатҳ Муҳаммад ибн Муҳаммад ибн Маҳмуд Ҳофиз Бухорий. Эътиқодот. – Т.: Абу Райхон ал-Беруний номидаги Шарқшунослик институти Асосий фонди. – Қўлёзма. № 3844/3. – 35^б-56^б в.

²³ Қаранг. Алоуддин Муҳаммад ибн Муҳаммад ибн Муҳаммад ибн Муҳаммад Бухорий Ҳанафий. Мулжимату-л-мужассимат. – Байрут: Дор аз-захоир, 2013. – Б. 35-37.

таълимоти пайдо бўлган минтақада мазкур даврда ҳам алоҳида илмий мактаб бўлганлигига ишора қилади.

“Саъдуддин Тафтазонийнинг каломга оид асарлари манбашунослик таҳлили”, деб номланган иккинчи боб учта параграфдан ташкил топган. Иккинчи бобнинг “Саъдуддин Тафтазонийнинг ҳаёти ва илмий мероси”, деб номланган биринчи параграфида, Саъдуддин Тафтазоний ҳаёти ва ёзма мероси манбалар асосида таҳлил этилди. Алломанинг тўлиқ исми Масъуд ибн Қози Фахруддин Умар ибн Мавло Азим Бурҳонуддин Абдуллоҳ ибн Имом Раббоний Шамсулҳаққ Шамсуддин Қорий Самарқандий Ҳаравий Тафтазоний Хуросоний Ҳанафий бўлиб²⁴, у Хуросоннинг Насо (ҳозирги Туркменистон, Ашхабод) шаҳридаги Тафтазон қишлоғида, зиёли оилада туғилган. Алломанинг куняси “Абу Саъид” бўлиб²⁵, у нафақат ислом оламида “аш-Шайх Саъдуддин”²⁶, “Саъд ал-имом ал-аллома ал-фақиҳ ал-адиб ал-ҳанафий” (ҳанафий фақиҳ адиб олимлари имомининг бахтлиси) ва “Олим ал-машрик” (шаркнинг олими), “Ҳабр ал-умма, шамс ал-аимма”(Уммат олими, имомлар кўеши)²⁷, “ал-Аллома ас-санний” (иккинчи аллома) каби номлар билан машҳур, балки ўзининг геометрия, математика, фалсафа, мантиқ, адабиёт каби аниқ ва гуманитар фанларга оид кўплаб қомусий асарлари билан жаҳон илм-фанига катта ҳисса қўшган олим сифатида ҳам эътироф этилади.

Саъдуддин Тафтазонийнинг илмга бўлган қизиқиши ва ғайритабиий зеҳни зарбулмасалга айланиб, у бугунги кунгача мадраса ва устоз-шогирд таълим тизимида давом этиб келмоқда. Аллома бутун умри давомида турли ижимоий-сиёсий вазиятлар сабабли ва илм олиш мақсадида ҳам ўз даврининг илм ўчоқлари ҳисобланган шаҳарларда бўлиб, кўплаб таниқли олимлар қўлида таҳсил олган ва турли илмий анжуманларда бевосита иштирок этган. Зеро, алломанинг ўзи устозларини алоҳида зикр қилмаган бўлса-да, манбаларда у илм ўрганган: Азудуддин Абдурахмон Ийжий (680-756/1281-1355), Зиёуддин Қазвиний (ваф. 780/1378), Кутбуддин Муҳаммад ибн Муҳаммад Розий (694-766/1295-1365), Аҳмад Қусий (ваф. 803/1401), Мавлоно Баҳоуддин Самарқандий Ҳанафий, Носируддин Термизий, Алоуддин Сиғноқий, Баҳоуддин Ҳалвоний каби бир нечта олимларнинг исмлари келтирилган. Жумладан, у устози Азудуддин Ийжийнинг дарс халқасида таълим олганлиги ва унинг ғайритабиий қобилятини машҳур муаррих Шихабуддин Абдулхай Дамашкий ҳам таъкидлаб ўтган²⁸. Аллома Самарқандда ўн олти ёшида, 738/1338 йили дастлабки асари – Азудуддин Абдулваҳҳоб Занжоний (ваф.

²⁴ Исомуддин Аҳмад Тошкўпризода. Мифтах ас-Саода. – Ж. I. – Б. 190; Жамолуддин Юсуф ибн Туғро Бурда. Ал-Манҳал ас-софий. – Қоҳира: Дор ал-кутуб ал-васоиқ ал-қоамия, 2005. – Ж. XI. – Б. 241; Жамолуддин Юсуф ибн Туғро Бурда. Ал-Далил аш-шофий ала ал-Манҳал ас-софий. – Қоҳира: Мактабат ал-Хонижи, 1955. – Ж. II. – Б. 734; Такиййуддин Аҳмад ибн Али Макризий. Дурар ал-Уқуд ал-фарида. – Байрут: Дор ал-Ғарб ал-исломий, 2002. – Ж. III. – Б. 471.

²⁵ Муҳаммад ибн Али Шавкони. Ал-Бадр ат-толий. – Қоҳира: Дор ал-китаб ал-исломий, 1997. – Ж. II. – Б. 304.

²⁶ Шихобуддин Аҳмад ибн Али ибн Муҳаммад Аскалоний. Ибна ал-ғумр би абна ал-умр. – Қоҳира: Дор ат-Таовун, 1969. – Ж. I. – Б. 389-390.

²⁷ Саъдуддин Тафтазоний. Ал-Мутоввал. – Бхупал: ал-Матбаа аш-Шоҳжоҳоний, 1311. – Б. 446.

²⁸ Шихабуддин Абдулхай ибн Аҳмад Дамашкий. Шазарот аз-Заҳаб фи ахбор ман заҳаб. – Байрут: Дор ибн Касир, 1986. – Ж. VIII. – Б. 547-549.

392/1001) нинг араб тили грамматикасига оид “Ат-Тасриф” китобига шархни ёзган эди. Бундан у ёшлигиданоқ илм олишда илдамлаб, олим даражасига етганлиги аён бўлади.

Саъдуддин Тафтазонийнинг буюк олимлигини билган Амир Темур саройда фаолият юритиш учун уни икки бор таклиф қилган. Олим Ҳижоз сафарига отланаётганлиги боис биринчи таклифни ўзи рад қилган. Лекин Амир Темур иккинчи бор таклиф этганида Тафтазоний уни инкор қила олмай, Самарқандга ташриф буюради. Шунингдек, машҳур ҳанафий олими Тақийуддин Тамимий “ат-Табақот ас-сания” асарида Амир Темурнинг алломага нисбатан ҳурмати ҳақидаги тарихий воқеани келтирган²⁹.

Саъдуддин Тафтазоний наҳв, сарф, маоний, баён, усул ал-фикҳ ҳамда фуруъ ал-фикҳ (ҳанафий ва шофий), мантиқ, ақида, тафсир ва бошқа илм соҳалари бўйича йирик олим бўлган. Тадқиқот давомида алломанинг жами 41 та асари борлиги аниқланиб, улар 12 та фан соҳасига таснифланди. Улардан 20 таси нашр этилган, 8 тасининг қўлёзма нусхалари топилди ва 10 таси аниқланмади. Ҳолбуки, бу маълумот алломада улардан бошқа китоблари йўқ, деган хулосани бермайди. Чунончи, мазкур асарлардан унинг араб, эски туркий ва форс тилларида илмий фаолият юритган буюк ҳанафий-мотуридия олими бўлгани маълум бўлади.

Иккинчи бобнинг “*Алломанинг калом илмига доир китоблари қўлёзмалари кодикологияси ва умумий мазмуни*”, деб аталган иккинчи параграфида Саъдуддин Тафтазонийнинг ақоид илмига оид асарларининг қўлёзмалари манбашунослик жиҳатидан ўрганилган. Олимнинг каломга оид 6 та китоби аниқланган бўлиб, уларни ёзилиш услубига кўра, иккига – “матн” ва “шарҳ”га таснифлаш мумкин. Хусусан, улардан “Шарҳ ал-Ақоид”, “Шарҳ ал-Мақосид” шарҳ услубида, “Мақосид ат-толибин”, “Ғоятү таҳзиб ал-калом” эса, матн услубида битилган. Аммо, тадқиқот жараёнида “Рисола фи таҳқиқ ал-имон” ва “ар-Рисола фи ал-калом” рисоласи топилмади. Чунончи, улар таълим муассасаларида бугунги кунгача асосий дарсликлар сифатида ўқитиб келинган. Буни машҳур француз исломшуноси, профессор К. Джиллиот ҳам алоҳида таъкидлаб ўтган³⁰. Мазкур омиллар туфайли уларнинг қўлёзма нусхалари дунё бўйлаб кенг ёйилган.

Олимнинг ақоид илмига оид дастлабки асари “Шарҳ ал-Ақоид” бўлиб, у Абу Ҳафс Умар Насафий (461-537/1068-1142)нинг “ал-Ақоид” рисоласига ёзилган шарҳ ҳисобланади. Унинг ЎзРФАШИ Асосий фондида 89 та қўлёзмаси ва ЎзХИА Манбалар хазинаси фондида 11 та қўлёзмаси мавжудлиги аниқланди. Жумладан, бу ўринда ЎзРФАШИ Асосий фондида 4111/І ва 10683/І инвентарь рақамлари билан сақланаётган қўлёзмалар киритилди. “Ал-Ақоид”да 88 та ақидавий масала жамланган бўлиб, улар мавзулар бўйича бобларга ажратилмаган. Айни ҳолат мазкур шарҳда ҳам сақлаб қолинган. Аллома шарҳлаш асносида қўшимча қилган масалалардан

²⁹ Тақийуддин ибн Абдулқодир Тамимий Ҳанафий. Ат-Табақот ас-сания фи тарожим ал-хафия. – ар-Риёд: Дор ар-Рифоий, 1989. – Ж. I. – Б. 325-326.

³⁰ С. Gilliot. Theology // History of civilization of Central Asia. – Quetigny: Imprimerie darantiere, 2000. – V. IV. – P. II. – pp. 128-129.

шаръий илмлар ва далиллар таснифи, калом илмининг китобат қилиниш, тафсилий ва ижмолий имон, оддий инсонлар имони билан пайғамбарларнинг имони тенгми ёки йўқми, имоннинг махлуқ ёки махлуқ эмаслиги кабиларни келтириш мумкин. Асар усмонли турк, рус, инглиз ва урду каби бир нечта тилларга ўгирилиб, нашр этилган. Ушбу тадқиқот жараёнида, асарнинг қўлёзма ва баъзи нашрлари қиёсий таҳлилида ундаги айрим ақидавий масалалар ва жумлалар турли сабабларга кўра тушириб қолдирилганлиги аниқланди. Жумладан, унинг Усмонли империяси “Дор Саодат” расмий нашриётида 1317/1899 йилда чоп этилган нусхасидан “халифалик” масаласи олиб ташланган³¹. Бунга Усмонли султони Абдулхамид (1258-1336/1842-1918) ва араблар ўртасидаги инглизларнинг қутқуси билан юзага келган фитна сабаб бўлган³².

Алломанинг каломга оид иккинчи асари “Мақосид ат-толибин” бўлиб, тадқиқот давомида унинг 784/1382 йилда кўчирилган энг қадимий қўлёзмаси Сулаймония кутубхонаси Шаҳид Али Пошо фондида, 001729 инвентарь рақам остида сақланаётгани аниқланди. Бу ўринда унинг Принстон университети кутубхонасида 867Y инвентарь рақам остида сақланаётган қўлёзмаси тадқиқ этилди³³. Ундаги ақидавий масалалар “мақсад” номли муайян мантиқий кетма-кетликка асосланган ҳолда олтита бўлимга таснифланган бўлиб, улар “ал-мабадий” (асослар), “ал-умур ал-омма” (умумий масалалар), “аъроз” (акциденция), “жавҳар” (субстанция), “илоҳиёт” ва “самъиёт” каби аталган. Асар яқка ҳолда чоп этилмаган бўлиб, олим уни ёзишдан мақсади ҳақида “Мен калом мақсадларидан иборат ушбу мухтасарда ақллар тўғрилаган ва тушунчалар умумлаштирган энг сара нарсалар ҳақида сизларга хабар бермоқчиман. Шунингдек, мен ислом ақидаси қоидаларини осонлаштириб ёзмоқчиман”, деб таъкидлаган.

Саъдуддин Тафтазонийнинг ақоид илмига оид учинчи асари – “Шарҳ ал-Мақосид” бўлиб, ўзининг “Мақосид ат-толибин” номли асарига ёзилган шарҳи ҳисобланади. Алломани ўз асарини шарҳлашга ундаган асл омил бу – ўша даврда ушбу соҳада билим даражасининг пасайиши бўлиб, буни унинг ўзи “Мен илмларнинг инқироzi, уларни қўллаб-қувватлашни камайтириш ва ўпирилиши сабабларига гувоҳ бўляпман”, деб таъкидлаган. Тадқиқот давомида унинг 784/1382 йилда кўчирилган энг қадимий қўлёзма нусхаси Юсуф Оғо кутубхонасида 004709 инвентарь рақам остида сақланаётгани ва ЎзРФАШИ Асосий фондида 2 та қўлёзмаси мавжудлиги аниқланди. Бу ўринда эса, ЎзРФАШИ Асосий фондида 2576 инвентарь рақам остида сақланаётган нусхаси тадқиқ қилинди. Шарҳда асл матндаги тартиб сақлаб қолинган бўлиб, фақат, унда ақидавий масалалар далиллар билан исботланган ва улар доирасида адашган оқимлар фикрлари таҳлил қилиниб, илмий асосда раддиялар берилган.

³¹ Саъдуддин Тафтазоний. Шарҳ Ақоид. – Истанбул: Дор Саодат, 1317/1899. – 91 б.

³² İslâm Ansiklopedisi. – İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1988. – C. I. – S. 216-224.

³³ Саъдуддин Тафтазоний. Ал-Мақосид. – Нью Жерси: Принстон университети кутубхонаси. – Қўлёзма. № 867Y. – 108 в.

Тафтазонийнинг каломга доир тўртинчи асари – “Ғояту таҳзиб ал-калом” бўлиб, унинг ЎзРФАШИ Асосий фондида 33 та ва ЎзХИА Манбалар хазинасида эса, 3 та қўлёзмаси мавжудлиги аниқланди. Унинг ЎзРФАШИ Асосий фондида 8125/II инвентарь билан сақланаётган нусхаси тадқиқ этилди. У таркибий жиҳатдан муқаддима, мантиқ ва калом қисмлари ҳамда хулосадан иборат. Ўз навбатида, калом қисми олтига бобга ажратилган бўлиб, унда 89 та ақидавий масала баён этилган. Жумладан, таниқли олим Ҳожи Халифа (1017-1068/1608-1657) нинг таъкидлашича, асарнинг калом қисми муаллифнинг “Мақосид ат-толибин” асарининг мўъжаз шакли ҳисобланади³⁴.

Иккинчи бобнинг “*Олимнинг ақидавий асарларига ёзилган шарҳлар ва ҳошиялар*”, деб номланган учинчи параграфида Саъдуддин Тафтазонийнинг каломга оид асарларига ёзилган шарҳ, ҳошия ва таълиқ ўрганилган. Тадқиқот жараёнида “Шарҳ ал-Ақоид”га турли асрларда яшаб ижод қилган ханафий, шофий ва моликий мазҳаби олимлари томонидан 97 та шарҳ, ҳошия ва таълиқ ёзилганлиги аниқланди. Масаланинг муҳим жиҳати шундаки, улар қаторида Саъдуддин Тафтазонийга замондош бўлган Иъзуддин Муҳаммад Ҳамавий (749-819/1348-1416) ва Мавло Муҳаммад ибн Қози Манёс (ваф. 800/1398) каби олимларнинг ҳам борлигидир. Шунингдек, йирик давлат раҳбарлари уни алоҳида ўрганганлар ва баъзи олимлар ўша ҳукмдорларга атаб, унга шарҳ ва ҳошиялар ёзганлар. Жумладан, Усмонли империяси ҳукмдори Султон Боязд II (885-917/1481-1512) га устози Мавло Салоҳуддин томонидан “Шарҳ ал-Ақоид” ўқитилган ва у ушбу шогирдининг таклифига биноан асарга ҳошия ҳам ёзган эди³⁵. Бундан ташқари, Муҳаммад Қосим ибн Муҳаммад Солиҳ Бухорий “Ҳошия ал-Хаёлий ало Шарҳ ал-Ақоид ан-насафия”га ҳошия ёзиб, уни Аштархонийлар сулоласи вакили Имомқулихон ибн Динмуҳаммад (1589-1650) га атаган³⁶. Ўрта аср Бухоро мадраса таълим тизимида дарслик сифатида мударрислар томонидан ўқитилган. Шунингдек, асарни талабалар Рамазон Афанди ибн Муҳаммад (ваф. 1025/1616), Мулла Аҳмад ва Илёс Бурсавий (ваф. 891/1486), Шамсуддин Аҳмад Хаёлий (ваф. 860/1456), Абдулҳаким ибн Муҳаммад Сиялкутий (968-1067/1561-1656), Мулла Қосим, Камолуддин Исмоил ибн Болий Қармоний (ваф. 975/1567), Қул Аҳмад ибн Муҳаммад Ҳавомидий (ваф. 950/1543), Аҳмад ибн Муҳаммад Шалабий (ваф. 1021/1612), Охунд Шайх, Абдуррахмон ва Исматуллоҳ каби олимлар томонидан ёзилган шарҳ ва ҳошиялар билан мустақил ҳолда ўрганганлар³⁷. Бундан ташқари, асар дунё даражасида танилган Дор ал-улум Деовбанд таълим даргоҳида 1866 йилдан буён асосий қўлланма сифатида истифода қилиб келинади.

“Шарҳ ал-Мақосид”га ёзилган шарҳ ва ҳошиялардан 16 тасининг номи аниқланган бўлса-да, асарларнинг ҳаммаси ҳам бугунги кунгача сақланиб қолмаган. Унга алломага яқин асрда яшаган Хизршоҳ ибн Абдуллатиф Румий

³⁴ Ҳожи Халифа. Кашф аз-зунун. – Ж. I. – Б. 515.

³⁵ Исмомуддин Аҳмад Тошқўпризода. Аш-Шақоик ан-нуъмония. – Б. 109-110.

³⁶ Муҳаммад Қосим ибн Муҳаммад Солиҳ Бухорий Фатҳободий. Ҳошия ало Ҳошия ал-Хаёлий ало Шарҳ ал-Ақоид ан-насафия. – Т.: Ўзбекистон халқаро ислом академияси Манбалар хазинаси. – Қўлёзма. № 227. – В. 3^б-4^а.

³⁷ Ханьков Н. В. Описание Бухарского ханства. – Санкт-Петербург: Типография Императорской Академии Наук, 1843. – С. 217 (бундан кейин: Ханьков Н. В. Описание Бухарского ханства).

(ваф. 853/1450), Илѐс ибн Иброҳим Синобий (ваф. 891/1486) каби машхур ханафий олимлар ҳам шарҳ ва ҳошия ѓзганлар. Малик Аҳмад ибн Абдулмалик Пир Муҳаммад Форуқий (ваф. 1067/1657) томонидан “Шарҳ ал-Мақосид”нинг “Илоҳиѓт” ва “Самъиѓт” бўлимларига ѓзилган ҳошия қўлѓзмаси Хоутон кутубхонасида 4156 инвентарь рақами остида сақланаѓтгани аниқланиб, тадқиқот жараѓнига тортилди.

“Ғояту таҳзиб ал-калом”га ѓзилган 88 та шарҳ, ҳошия ва таълиқлар муаллифлари аниқланди. Хусусан, уларнинг орасида Абдулқодир ибн Муҳаммад Саид Санандажий (1211-1304/1796-1887) каби олимлар бир пайтнинг ўзида рисолага шарҳ ва ҳошия ѓзган. Ушбу асар ҳам ўрта аср Бухоро мадраса таълим тизимида ўқув дарслиги сифатида кенг миқѓсда фойдаланилган бўлиб, асар Жалолуддин Муҳаммад Даввоний (830-918/1427-1512), Хўжа Жамолуддин Муҳаммад ибн Маҳмуд Шаҳристоний, Охунд Юсуф Қаробѓгий, Қозий Муборак ва Хони Улум каби олтига шарҳ билан ўқитилган³⁸. Шунингдек, Дор ал-улум Деовбанд таълим даргоҳида 1866 йилдан буѓн асосий қўлланма сифатида истифода қилиб келинади. Шунингдек, мазкур асарларга ѓзилган шарҳ, ҳошия ҳамда таълиқлар нашр этилганлиги, қўзѓзма ҳолда мавжудлиги ва аниқланмаганлиги каби уч туркумга таснифланди.

“Саъдуддин Тафтазоний илмий меросининг мотуридия таълимотида тутган ўрни”, деб номланган учинчи боб учта параграфдан иборат. Учинчи бобнинг *“Алломанинг ақидавий масалаларни таснифлаш ва далиллаш услуби”* номли биринчи параграфида Саъдуддин Тафтазонийнинг ақидавий-шаръий масалаларни таснифлаш ва далиллаш услуби таҳлили ўрин олган. Олимнинг ѓзма мероси таҳлили натижасида калом илми методологиясида, ақидавий масалаларни мавзулар бўйича таснифлаш, шаръий ҳукмлар таснифи ва таърифи, шаръий масалаларни муайян мезон асосида ақидавий ҳамда фикҳий каби категорияларга ажратиш ва ақидавий далилларни шарҳлаш каби тўрт жиҳати мавжудлиги маълум бўлди. Жумладан, дастлаб у “Мақосид ат-толибин” асарида ақидавий масалаларни 6 бўлимга тақсимлаган бўлса, “Ғояту таҳзиб ал-калом” рисоласида ҳам буни сақлаб қолган.

Шаръий ҳукмлар таснифи ва таърифи масаласининг мазмуни шундаки, уларнинг баъзилари кишининг динда қолиш ѓки ундан чиқиш мезони билан бевосита боғлиқ. Жумладан, Саъдуддин Тафтазоний каби баъзи ханафий мазҳаби олимлари ҳаромни *“الحرام لذاته”* (аслий ҳаром) ва *“الحرام لغير ذاته”* (ғайри аслий ҳаром) сингари иккига ажратганлар. Зеро, мазкур ҳукмнинг бу каби таснифи ақида борасида муҳим аҳамиятга ѓга. Чунки, шаръий манбаларда “ҳаромни ҳалол, деб билиш инсонни диндан чиқариши” ҳақидаги умумий ақидавий қоида мавжуд. Шунга кўра, аллома “Шарҳ ал-Ақоид” китобида “аслий ҳаром ва ҳаромлиги қатъий далил билан собит бўлган ишни ҳалол санаш куфр” ва “ғайри аслий ҳаром ѓки ҳаромлиги зонний далил билан собит бўлган ишни ҳалол санаш куфр эмас”, деган ақидавий қоидани келтирган³⁹.

³⁸ Ханьков Н. В. Описание Бухарского ханства. – С. 222.

³⁹ Саъдуддин Тафтазоний. Шарҳ ал-Ақоид ан-насафия. – Карачи: Мактаба ал-бушро, 2009. – Б. 383.

Ақидавий ва фикҳий масалаларни бир-биридан ажратиш ўзаро баҳсларга, зиддиятларга сабаб бўлган ҳамда бу ҳолатни бугунги кунда ҳам кузатиш мумкин. Масаланинг моҳияти шундаки, мазкур масалалар бир-биридан фарқланаркан, уларнинг ўзига тааллуқли манбаларда келтирилиши лозим бўлади. Зотан, турли омиллар туфайли ақидавий матнларга баъзи фикҳий масалалар ҳам киритилган. Бунга Саъдуддин Тафтазоний “том маънода фуруъ ал-фикҳ ва қисман ақидага оид баъзи масалалар доирасида Аҳл ас-сунна бидъат ҳамда ҳавои нафсига берилган муътазилийлар, шиалар, файласуфлар, кофирлар ёки бошқа адашганлардан алоҳида ажралиб турганлиги учун ҳам ўша масалалар ақидавий асарлар таркибида келтирилиб, огоҳлантиришга ҳаракат қилинган”, деб жавоб қилган⁴⁰.

Саъдуддин Тафтазоний далилларни нақлий ва ақлий каби икки қисмга ажратган⁴¹. Бу эса, алломанинг мотуридия таълимоти ҳамда мутакаллимлар услубини қўллаб-қувватлаб, уни эътироф этганлигини англатади. Умумий ҳолатда, у ақидавий масалаларни ёритиш учун ақлий далил сифатида мантиқни ва нақлий далиллар сифатида эса, Қуръони карим, лафзий ва маъновий мутаботир ҳамда машҳур ҳадислар, ижмо ва осорларни келтирган. Лекин вазият тақозосига кўра, алломанинг ёзма манбларида муайян ақидавий масалани ёритиш мақсадида бир ўринда нақлий ва ақлий далилнинг ҳар иккаласидан ва бошқа жойда эса, уларнинг фақат биридан унумли фойдаланганлигини кузатиш мумкин. Чунончи, ақидавий далилларни ўзаро мувофиқлаштириш имкони бўлмаган ҳолатларда эса, Саъдуддин Тафтазоний масаланинг ҳақиқатини Аллоҳ таоло илмига ҳавола қилиш йўлини танлаган.

Учинчи бобнинг “*“Имон” мавзусининг олим талқинидаги таҳлили*” номли иккинчи параграфиди алломанинг “имон” мавзусига оид қарашлари қиёсий таҳлил қилинган. Дарҳақиқат, ақоид илмидаги барча масалалар бевосита “имон” мавзуси билан боғлиқ бўлиб, у эътиқоднинг асос-мағзи саналади ва шу туфайли ушбу тушунча бирламчи ҳисобланади. Шу нуқтаи назардан, Саъдуддин Тафтазонийнинг каломга оид асарлари ва “Китаб ат-Тавҳид”нинг қиёсий таҳлили орқали алломанинг мотуридия таълимотига кўшган ҳиссаси салмоғини аниқлаштириш мақсадга мувофиқ. Жумладан, аллома асарларида имон мавзусига тааллуқли тўққизта масалани жамлаган бўлиб, улардан “ижмолий ва тафсилий имон”, “тақлидий ва таҳқиқий имон”, “имоннинг кўпайиб-камайиши ёки кўпаймай-камаймаслиги”, “оддий инсонлар имони билан пайғамбарларнинг имони тенглиги ёки баробар эмаслиги” каби тўрт масала “Китоб ат-Тавҳид” китобида келтирилмаганлиги аниқланди. У мавзуни ёритишда тоифаларнинг бу борадаги қарашларини муайян мантиқий туркумларга таснифлаб, уларнинг далиларига вазият тақозосига кўра, нақлий ва ақлий далиллар билан раддиялар берган. Бу жараёнда, у ашъария таълимотини ҳам Аҳл ас-суннадан эканлигига алоҳида урғу берган. Шу жиҳатлари билан ҳам унинг асарлари “Китоб ат-Тавҳид” китобидан ажралиб туради. Хуллас, Саъдуддин Тафтазоний мотуридия

⁴⁰ Саъдуддин Тафтазоний. Шарҳ ал-Ақоид ан-насафия. – Карачи: Мактаба ал-бушро, 2009. – Б. 369-370.

⁴¹ Саъдуддин Тафтазоний. Шарҳ ал-мақосид. – Ж. I. – Б. 281.

таълимоти ривожига бир жиҳатдан ўзининг “Шарҳ ал-Ақоид”, “Мақосид ат-толибин”, “Шарҳ ал-Мақосид”, “Ғояту таҳзиб ал-калом” каби асарлари билан салмоқли ҳиссасини қўшган бўлса, иккинчи томондан, ўзининг ақидавий мавзуларни баён қилиш ва далиллаш услуби билан бойитган.

Учинчи бобнинг “*Саъдуддин Тафтазоний қарашларининг кейинги давр олимлари фаолиятига таъсири*”, деб номланган учинчи параграфиди Саъдуддин Тафтазоний илмий қарашларининг кейинги давр олимлари фаолиятига таъсири таҳлил қилинган. Аллома фикрлари ва асарларидан нафақат ундан кейинги асрларда яшаган олимлар, айти пайтда, замондош олимлар томонидан ҳам ўз фикрларини қўллаб-қувватлаш учун ижодлари давомида кенг фойдаланилган. Бу ўринда, мавзу VIII-IX/XIV-XV асрларда яшаган энг машҳур 18 та олим фаолияти асосида ўрганилди. Улар ўз фикрларини қўллаб-қувватлаш учун Саъдуддин Тафтазоний асарларидан бевосита ёки асар номисиз аллома қарашларидан унумли фойдаланганликлари аниқланди. Жумладан, энг кўп иқтибосни шофий мазҳабининг таниқли олими Жалолуддин Абдуррахмон Суютий “Навоҳид ал-абкор ва шаворид ал-афкор” асарида “ат-Тафтазоний” ва “аш-Шайх Саъдуддин” исми билан келтирган. Дарҳақиқат, бунга аллома илмий салоҳиятининг кучлилиги асосий омил ҳисобланган. Жумладан, унинг бирор асар ёзишни бошлаганлиги хабарининг ўзи шогирдлари ва замондош олимлар орасида катта шов-шувга айланиб, унинг тугаши интиқлик ва қувонч билан кутилган. Хусусан, Абулисмаат Масъуд ибн Муҳаммад Ғиждувоний (ваф. 772/1370) Камолуддин Муҳаммад Халлотий (ваф. 652/1254) томонидан “Ал-Жомеъ ал-кабир”га ёзилган талхисни шарҳлашни ва айти пайтда, аллома ҳам Абулисмаат Масъуднинг ушбу шарҳига мухтасар ёзишни баробар бошлаган. Шунда, атрофдагилар Абулисмаат Масъудга унинг шарҳи қолиб кетиб, ўрнига Саъдуддин Тафтазонийнинг мухтасари машҳур бўлиб, кенг ёйилиши ҳақида айтган эди⁴². Зотан, бу тарихий воқеадан аллома ижоди катта таъсир кучига эга бўлганлигини билиш мумкин. Шунга кўра, унинг асарларидан фойдаланганлар орасида ҳанафий-мотуридий олимлари билан бир қаторда шофий, моликий ва ҳанбалий мазҳаблари вакиллари ҳам мавжуд. Ҳаттоки, шиа оқими манбаларида ҳам аллома меросига мурожаатлар қилинган. Бу эса, нафақат Аҳл ас-суннада, балки бутун ислом оламида Саъдуддин Тафтазоний мавқеи юксаклигини кўрсатади.

ХУЛОСА

Диссертация олдида қўйилган вазифаларни бажариш юзасидан олиб борилган тадқиқот натижасида қуйидаги хулосаларни баён қилиш мумкин:

1. Амир Темур Мовароуннахрдан мўғул босқинчиларни хайдаб чиқариб, сиёсий тарқоқликка барҳам берган. Соҳибқирон салтанат таркибидаги барча юртларда тинчлик ва фаровонлик ўрнатиш мақсадида жамиятнинг турли соҳаларида туб ислохотларни амалга оширди. Жумладан, у илм-фаннинг

⁴² Ҳожи Халифа. Кашф аз-зунун. – Ж. II. – Б. 472-473.

мамлакат тараққиётидаги аҳамияти ва ислом динининг жамият ҳаётида тутган ўрнини тўғри баҳолаб, марказга Мавлоно Абдужаббор Хоразмий, Саъдуддин Тафтазоний, Саййид Шариф Журжоний каби ўз даврининг ўнлаб таниқли олимларини чорлаган ва уларнинг фаолият олиб боришига барча шароитлар яратган. Чунончи, Амир Темур ва темурийлар ҳанафий мазҳабига эргашганлар. Шунга кўра, у Шайх Шамсуддин Фоҳурий, Шайх Зайнуддин Хавофий ва Саййид Барака каби шариат пешволарини ўзига пир билиб, амалга оширган ишларида уларнинг маслаҳатларига таянган. Ўз фаолиятларида катта муваффақиятларга эришган Шохруҳ Мирзо, Мирзо Улуғбек, Султон Абу Саъид, Бобур Мирзо каби Темурийлар ҳам масаланинг бу жиҳатида алоҳида эътибор берганлар.

2. XIV асрда мотуридия таълимоти ўзининг тарихий тадрижий босқичи жиҳатидан “кенг ёйилиш” даврига кирган ва унда Саъдуддин Тафтазоний ҳамда шогирдларининг ҳиссалари алоҳида бўлган. Бу ҳолатни Имом Абу Ҳанифа ва унинг шогирдлари, хусусан, Имом Абу Юсуфнинг амалга оширган катта ишларига қиёслаш мумкин. Шунингдек, ушбу даврда Шамсуддин Муҳаммад Самарқандий, Ҳофизуддин Абдуллоҳ Насафий, Ҳисомуддин Ҳусайн Бухорий, Шужоъуддин Ҳибатуллоҳ Тарозий, Садрушшарийа Убайдуллоҳ Бухорий, Алоуддин Муҳаммад Бухорий, Хожа Муҳаммад Порсо каби мовароуннаҳрлик олимлар томонидан ҳам мотуридия таълимотида оид ўн иккита рисола ёзилган. Шулардан учтаси “матн”, тўрттаси “далилли раддия” ва бештаси “шарҳ” туркумига мансуб. Булар эса, ўша даврда ҳам мотуридия таълимотининг минтақада мустаҳкам мавқега эга бўлганлигига далолат қилади.

3. Саъдуддин Тафтазоний машҳур мутафаккирлардан таҳсил олиб, ўз даврининг деярли барча илм-фан соҳалари доирасида араб, форс, эски туркий тилларда ижод қилган аллома сифатида эътироф этилган. Жумладан, унинг 41 та асари келтирилиб, ўн иккита фан соҳасига таснифланди. Чунончи, уларнинг аксари, хусусан, “Шарҳ ал-Ақоид”, “Шарҳ ал-Мақосид”, “Ғояту таҳзиб ал-калом” каби тарихда Мовароуннаҳр ва унга қўшни минтақалар ҳамда Усмонли империяси ҳудудидаги мадрасаларда асосий дарслик сифатида ўқитилган бўлса, бугунги кунда улардан Дор ал-улум Деовбанд сингари халқаро ислом билим даргоҳларида ҳам фойдаланилмоқда.

4. Саъдуддин Тафтазоний мотуридия калом мактаби таълимотини ҳимоя қилиб, унинг ривожига “Шарҳ ал-Ақоид”, “Мақосид ат-толибин”, “Шарҳ ал-Мақосид”, “Ғояту таҳзиб ал-калом”, “Ар-Рисола фи ал-калом”, “Рисола фи таҳқиқ ал-имон” каби ақоид илмига оид асарлари билан катта ҳисса қўшган. Аллома мазкур асарларида калом илмини фалсафадан ажратиб, нафақат мотуридийликни, балки инсонлар ўртасида ислом ақидаси мусаффолигини сақлаб қолишга эришган буюк олим саналади. Шу сабабли ҳам ислом оламида алломадан олдин ижод қилган олимлар “мутақаддимун” ва кейин ижод қилганлари эса, “мутааххирун”, деб номланади.

5. “Шарҳ ал-Ақоид”, “Шарҳ ал-Мақосид” – шарҳ ва “Мақосид ат-толибин”, “Ғояту таҳзиб ал-калом” – матн услубида битилган бўлиб, улар доим олимлар диққат марказида бўлиб келган. Бунга эса, тадқиқот жараёнида

аниқланган “Шарҳ ал-Ақоид”га 97 та, “Шарҳ ал-Мақосид”га 16 та ва “Ғояту таҳзиб ал-калом”га 88 та битилган шарҳ, ҳошия ва таълиқлар далолат қилади. Бинобарин, улар сони мазкур миқдордан ҳам кўп бўлиши мумкин.

6. Саъдуддин Тафтазоний фикрлари нафақат ўзига замондош, балки кейинги асрларда яшаган ҳанафий, шофий, моликий мазҳаби олимларининг фаолиятига ҳам катта таъсир кўрсатган. Хусусан, олимлар асарларида ўз фикрларини қўллаб-қувватлаш учун бевосита аллома қарашлари ва китобларидан кўплаб ўринларда иқтибослар келтириб, уларни яқдиллик билан эътироф этганлар. Бунинг асосий сабаби эса, алломанинг мазҳаблар, далилларни тўғри талқин қилиши ва ўша даврда мавжуд муаммолар юзасидан билдирган концептуал ечимлари, ғоялари ҳамда илм этикасига риоя қилганлиги ҳисобланади. Жумладан, аллома мотуридия ва ашъария таълимотлари Аҳл ас-суннадан эканлигини илмий асослаб, гарчи уларнинг ўртасида баъзи фарқли жиҳатлар мавжуд бўлса-да, икки томоннинг муҳаққиқ олимларигина бир-бирларини адашганликда айбламаслигини таъкидлаган. Натижада, бу икки ақида мактаби ўртасидаги асрий баҳс барҳам топишига ва фарқли масалалар ҳамда уларнинг моҳияти борасида алоҳида туркум асарлар ёзилишига туртки бўлган. Бундан ташқари, “Шарҳ ал-Ақоид”, “Шарҳ ал-Мақосид” ва “Ғояту таҳзиб ал-калом”нинг турли даврларда кўчирилган қўлёзмаларининг мавжудлиги уларнинг ўз йўналишида муҳим манбалар сифатида доим мутолаа қилиб келинганини исботловчи далилдир.

7. Саъдуддин Тафтазонийнинг калом илмига оид асарлари ўрганилар экан, улар нафақат тарихда, балки бугунги кунда учраб турган адашган тоифаларнинг нотўғри ақидаларига раддия беришда муҳим илмий манбалар бўлиб хизмат қилади. Чунончи, улар тарихда ўтган тоифалар билан замонавий фирқалар ўртасидаги фикрий боғлиқликни, муштарак ва фарқли жиҳатларини илмий асосда ўрганиш имконини беради.

Тадқиқотда аллома ёзма мероси таҳлилидан келиб чиққан хулосалар қўйидаги тавсияларни ишлаб чиқиш имконини берди:

1. “Шарҳ ал-Мақосид” асарини Ўзбекистон халқаро ислом академияси ва ЎЗР ФА Астрономия ва Ядро физикаси институтлари билан ҳамкорликда астрономия, астрофизика, кимё, геометрия каби фанлар доирасида ҳам тадқиқ қилиб, унинг аниқ, табиий фанлардаги аҳамиятини очиб бериш.

2. Ўзбекистон халқаро ислом академияси ва диний таълим муассасалари бакалавриат йўналишига “Шарҳ ал-Ақоид”ни асосий дарслик ва “Шарҳ ал-Мақосид”ни кўшимча ўқув қўлланма сифатида киритиш.

3. Адашган оқимлар томонидан ноҳолис талқин қилинаётган баъзи ақидавий тушунчалар ҳақида кенг жамоатчиликда тўғри тасаввур ҳосил қилиш учун “Шарҳ ал-Ақоид”ни ўзбек тилига таржима қилиб, изоҳлар билан тақдим этиш ва унинг арабча танқидий матнини нашр қилиш.

4. “Ziyo-media” медиа маркази томонидан тегишли соҳа мутахассислари билан ҳамкорликда бугунги кунда адашган оқимлар томонидан нотўғри талқин қилинаётган “имон”, “такфир” ва “халифалик” каби тушунчаларнинг асл мазмун-моҳиятини илмий асосда очиб беришга қаратилган туркум телекўрсатувларни аллома ёзма мероси асосида тайёрлаш.

**SCIENTIFIC COUNCIL UNDER NUMBER
DSc.35/30.12.2019.IsI/Tar/F.57.01 FOR AWARDED SCIENTIFIC
DEGREES UNDER INTERNATIONAL ISLAMIC ACADEMY OF
UZBEKISTAN**

INTERNATIONAL ISLAMIC ACADEMY OF UZBEKISTAN

PALVANOV UKTAM BAZARBAYEVICH

**THE CONTRIBUTION OF SA'D AL-DĪN TAFTĀZĀNĪ TO THE
DEVELOPMENT OF THE TEACHINGS OF MĀTURĪDĪ IN THE
TIMURID EPOCH**

24.00.01 – History and source studies of Islam

**ABSTRACT OF DISSERTATION OF THE DOCTOR OF PHILOSOPHY (PhD) ON
HISTORICAL SCIENCES**

Tashkent-2020

The subject of the dissertation (PhD) in history is registered in the Higher Attestation Commission under the Cabinet of Ministers of the Republic of Uzbekistan, number B2018.1.PhD/Tar262.

The dissertation was carried out at the International Islamic Academy of Uzbekistan.

The dissertation abstract in three languages (Uzbek, English, Russian (resume)) is available at the Scientific Council Web site (www.ii.au.uz) and Ziyonet information portal (www.ziyonet.uz).

Scientific adviser:	Islamov Zaxid Maxmudovich doctor of philological sciences, professor
Official opponents:	Ikromitdin Ostanakulov doctor of historical sciences, associate professor Shovosil Ziyodov Yunusovich candidate of historical sciences
Leading organization:	The Institute of Oriental Studies named after Abu Reyhan Beruni

The dissertation defense will be held on “___” _____ 2020 at ___ o'clock at the Head scientific and methodological center's online meeting platform of the Academic Council under the number DSc.35/30.12.2019.IsI/Tar/F.57.01 for awarding academic degrees under the International Islamic Academy of Uzbekistan (Address: 100011, Tashkent, Kodiriy street, 11. Telephone: (99871) 2440056; fax: (99871) 2440065; e-mail: info@ii.au.uz)

The dissertation can be found at the Information Resource Center of the International Islamic Academy of Uzbekistan. (registered number __) (Address: 100011, Tashkent, A.Kodiriy street, 11. telephone: (99871) 2440056; fax: (99871) 2440065; e-mail: info@ii.au.uz)

The dissertation abstract is disseminated on “___” _____ 2020.
(Protocol registration number ___ on “___” _____ 2020)

Sh.A. Yovkochev
Chairman of the Scientific Council for
awarding scientific degrees, doctor of
political sciences, professor

N.A. Mukhamedov
Secretary of Scientific Council for
awarding scientific degrees, doctor of
historical sciences, associate professor

N.G. Nizomiddinov
Chairman of Scientific Seminar under the
Scientific Council for awarding scientific
degrees, doctor of philological sciences,
associate professor

INTRODUCTION (Annotation of the dissertation of the doctor of philosophy (Ph.D.))

Significance and necessity of the dissertation topic. Works based on the teachings of māturīdī that have been written in different regions of the world during the middle ages, play an essential role in rational and precise understanding the religion of Islam. Currently, a large amount of the population of Central Asia, South Asia, Asia Minor and one-fifth of the Arab world are considered as the followers of this doctrine. Religious beliefs of these populous continents have been shaped based on this doctrine for centuries. It is important to study the teachings of māturīdī in depth, which is the main belief of the inhabitants of these regions, in order to reveal the ideological basis that counter to various sects and categories for more than a thousand years.

Sa‘d al-Dīn al-Taftāzānī (722-792/1322-1390), a scholar who lived in Transoxiana (Mā Warā’ al-Nahr) during the Timurid epoch, also made a significant contribution to the development of the teachings of māturīdī. His works proceeding on this doctrine were addressed as the main handbook in the madrasas (Islamic schools) of several Islamic states like the Ottoman Empire, The Baburid state, Transoxiana and some adjoining neighboring regions nearby for almost five centuries. The fact that more than 200 commentaries and glosses, which have been inscribed over these works by famous scholars over the past period show their great importance. The teachings of māturīdī has been studied not only in the Muslim world, but also among numerous Islamic research centers of Western countries such as the United States, Great Britain and Germany. However, the importance of the works of scholars in the field of educational policy and their contribution to theology has not yet been fully studied. The study of the scholar’s scientific legacy provides a scientific basis to clarify the nature of current global issues on interpretation of lexis like “faith” (الإيمان), “caliphate” (الخلافة) and “unbelief” (الكفر) by today’s misguided sects and movements.

In Uzbekistan, there is increasing progress in the sphere of Islamic studies, including Islamic sources and teachings, relied on a scientific basis. Nevertheless, to conduct a number of other scientific studies, the research of primary sources related to the teachings of māturīdī, remains as one of the innermost studies of today. Because “...The teachings of māturīdī always pay an immense concentration on the human mind and his ability to acquire knowledge based on the inspiration of religious tolerance which is in process of the public phase. This is in turn, had a vital role in spreading the reputation of this doctrine. The need still exists for such ideological thoughts today among humanity”⁴³. Therefore, the study of the life and scientific heritage of Sa‘d al-Dīn al-Taftāzānī, one of the famous successors of the teachings of māturīdī, allows us to draw well-founded conclusions about the stages of this doctrine in the Timurids period and later.

⁴³ Mirziyoyev Sh. Education and Enlightenment: the Path to Peace and Creativity / Speech at the opening ceremony of The 43rd session of the Foreign Ministers Council of the Organisation of Islamic Cooperation. National News Agency of Uzbekistan. Official site. URL: <http://uza.uz/oz/politics/zbekiston-respublikasi-prezidenti-vazifasini-bazharuvchi-sha-18-10-2016> (Accessed 14 January 2020).

Moreover, this research is significant in carrying out implementation of some of the state legislation documents encompassing the Resolution of the President of the Republic of Uzbekistan Sh.M. Mirziyoyev No. PQ-2995 of May 24, 2017 “On measures to further improve the system of preservation, research and promotion of ancient written sources” and No. PF-4947 of February 7, 2017 “On the Strategy for further development of the Republic of Uzbekistan”, Resolution of the Cabinet Ministers of June 24, 2019 No 519 “On enrichment of the library fund of the Imam Bukhari International Research Center under the Cabinet of Ministers of the Republic of Uzbekistan with foreign literature” and other normative legal acts on the subject.

The Relevance of the research values with the main priorities of the scientific and technological development in the country. The dissertation was conducted in accordance with the precedence of the Republican development of science and technology I. “Spiritual, moral and cultural development of a democratic and legal society, the formation of an innovative economy”.

Problem development status. It is proven that numerous philosophers and thinkers of Oriental world such as Taqī al-Dīn Aḥmad al-Maqrīzī (766-845/1365-1442), Shihāb al-Dīn Aḥmad al-‘Asqalānī (773-852/1371-1449), Jamāl al-Dīn Yūsuf ibn Taḡrībirdī (d. 874/1470), Shams al-Dīn Muḥammad al-Sakhāwī (831-902/1428-1497), Jalāl al-Dīn ‘Abd al-Raḥmān al-Suyūṭī (849-911/1445-1505), ‘Iṣām al-Dīn Aḥmad Tāshkubrīzādah (901-968/1495-1561), Taqī al-Dīn ibn ‘Abd al-Qādir al-Tamīmī (d. 1005/1596-1597), Ḥājjī Khalīfa (1017-1068/1608-1657), Shihāb al-Dīn ‘Abd al-Ḥay al-Dimashqī (1032-1089/1623-1678), Shams al-Dīn Muḥammad al-Shawkānī (1172-1255/1759-1839), Muḥammad ‘Abd al-Ḥay al-Laknawī (1264-1304/1847-1889), Ismā‘īl Pasha al-Baghdādī (d. 1339/1920) and Khayr al-Dīn al-Ziriklī (1310-1396/1893-1976) had their portion over this autobiographical area and gave in their bibliographical works short information about the life and work of Sa‘d al-Dīn al-Taftāzānī⁴⁴.

Furthermore, among the modern Arab scholars Dr. ‘Abd al-Raḥmān ‘Umayra and Dr. Ibrāhīm Shams al-Dīn, studied expedited the text of Sa‘d al-Dīn al-

⁴⁴ Taqī al-Dīn Aḥmad ibn ‘Alī al-Maqrīzī. Durar al-‘uqūd al-farīdah. – Beirut: Dār al-Gharb al-Islāmī, 2002. – V. III; Shihāb al-Dīn Aḥmad ibn ‘Alī ibn Muḥammad al-‘Asqalānī. Al-Durar al-kāminah. – Beirut: Dār al-jiyāl, 1993. – V. IV; Shihāb al-Dīn Aḥmad ibn ‘Alī ibn Muḥammad al-‘Asqalānī. Inbā’ al-ghumr bi-anbā’ al-‘umr. – Cairo: Dār al-Ta‘awun, 1969. – V. I; Jamāl al-Dīn Yūsuf ibn Taḡrībirdī. al-Manhal al-ṣāfi. – Cairo: Dār al-kutub wa-al-wathā’iq al-qawmiyya, 2005. – V. XI; Jamāl al-Dīn Yūsuf ibn Taḡrībirdī. Al-Dalīl al-shāfi ‘alā al-Manhal al-ṣāfi. – Cairo: Maktaba al-Khanijī, 1955. – V. II; Shams al-Dīn Muḥammad ibn ‘Abd al-Raḥmān al-Sakhāwī. Wajīz al-kalām. – Beirut: Muassasa al-risāla, 1995. – V. I; Jalāl al-Dīn ‘Abd al-Raḥmān ibn Abū Bakr al-Suyūṭī. Bughyat al-wu‘āh. – Beirut: Dār al-fikr, 1399/1979; ‘Iṣām al-Dīn Aḥmad bin Muṣṭafā Tāshkubrīzādah. Al-Shaqā’iq al-nu‘māniyah. – Beirut: Dār al-kitāb al-‘arabī, 1975 (hereafter: ‘Iṣām al-Dīn Aḥmad Tāshkubrīzādah. Al-Shaqā’iq al-nu‘māniyah); ‘Iṣām al-Dīn Aḥmad bin Muṣṭafā Tāshkubrīzādah. Miftāḥ al-sa‘āda wa-miṣbāḥ al-siyāda fī mawḍū‘āt al-‘ulūm. – Beirut: Dār al-kutub al-ilmīyah, 1975 (hereafter: ‘Iṣām al-Dīn Aḥmad Tāshkubrīzādah. Miftāḥ al-sa‘āda); Taqī al-Dīn ibn ‘Abd al-Qādir al-Tamīmī al-Ḥanafī. al-Ṭabaqāt al-saniyyah fī tarājim al-ḥanafīyyah. – ar-Riyadh: Dār Al-Rifa‘i, 1989. – V. I; Ḥājjī Khalīfa Muṣṭafā ibn ‘Abd Allāh. Kashf al-zunūn ‘an asāmī al-kutub wa-al-funūn. – Beirut: Dār Ihya’ al-turath al-‘arabī, 2001; Shihāb al-Dīn ‘Abd al-Ḥay ibn Aḥmad al-Dimashqī. Shazarāt al-zahab. – Beirut: Dār ibn Kathīr, 1986. – V. VIII; Shams al-Dīn Muḥammad ibn ‘Alī al-Shawkānī. Al-Badr al-ṭālī‘. – Cairo: Dār al-kitāb al-islāmī, 1997. – V. II; Muḥammad ‘Abd al-Ḥay al-Laknawī. al-Fawā’id al-bahīyah fī tarājim al-Ḥanafīyyah. – Beirut: Dār al-Arqām ibn Abī al-Arqām, 1998; Ismā‘īl Pasha al-Baghdādī. İzāḥ al-maknūn. – Beirut: Dār Ihya’ al-turath al-‘arabī, 1947. – V. I; Ismā‘īl Pasha al-Baghdādī. Hadīyat al-‘arifīn. – Istanbul: National Education Press, 1951. – V. II; Khayr al-Dīn al-Ziriklī. Al-A‘lām. Volume VIII. – Beirut: Dār al-‘ilm li‘l-malayin, 1998.

Taftāzānī's "Sharḥ al-Maqāṣid". Ziauddin Qalish and Hassan ibn Sa'id Fifi also studied the scholar's work on the science of maturity, while Abdulfattah Isa Barbari defended his doctoral dissertation on Hashiya ala al-Kashshaf. In addition, Islamic scholars such as Sönmez Kutlu, Musa Şamil Yüksel from Turkey and Toshihiko Izutsu from Japan have conducted general research on the written heritage of the scholar in their research⁴⁵.

While, European and Russian orientalists R. Sayfullina wrote scientific articles on the philosophical views of Sa'd al-Dīn al-Taftāzānī and V. Madelung on the work of the scholars, C. Gilliot conducted research on the teachings of māturīdī. E. Elder translated "Sharḥ al-'Aqā'id" into English⁴⁶.

Scholars and researchers of Uzbekistan such as Sheikh Muḥammad Sadiq Muḥammad Yūsuf, U. Uvatov, D. Yusupova, H. Aminov, Sh. Ziyodov, S. Oqilov, N. Nasrullayev, H. Sagdiev and A. Allaqulov can be mentioned among those who addressed the personality and scientific heritage of Sa'd al-Dīn al-Taftāzānī in their researches and monographs⁴⁷. However, despite this, the works that have been done

⁴⁵ Sa'duddīn al-Taftāzānī. Sharḥ al-Maqāṣid. Volume V / Editor: Dr. 'Abd al-Raḥmān 'Umayra. – Beirut: 'Alam al-Kutub, 1998; Sa'duddīn al-Taftāzānī. Sharḥ al-Maqāṣid. Volume III / Editor: Dr. Ibrāhīm Shams al-Dīn. – Beirut: Dār al-kutub al-ilmiyah, 2001; Ḍiyā' al-Dīn al-Qālish. Al-Taftāzānī wa-ārā'uḥu al-balāghīyah. – Beirut: Dār an-navodir, 2010. – 544 p.; Ḥasan ibn Sa'id al-Fīfī. Al-Masā'il al-uṣūliyah al-muta'allaqah bī al-balāgha al-'arabīya fī kutub al-Taftāzānī. – Beirut: Dār al-kutub al-ilmiyah, 2019. – 360 p.; 'Abd al-Fattāḥ 'Īsā al-Al-Bārbārī. Taḥqīq al-juz' al-awwal min Ḥāshiyat al-'Allāma Sa'd al-Taftāzānī 'alā al-Kashshāf li al-Zamakhsharī. – Cairo: Maktaba kulliyat al-lughah al-'arabīyah, 1978. – 1132 p.; Musa Şamil Yüksel. Timurulularda din-devlet ilişkisi. – Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2009. – 252 p.; Toshihiko Izutsu. The Concept of Belief in Islamic Theology. – Petaling Jaya: Islamic Book Trust, 2006. – 319 p.

⁴⁶ Сайфуллина Р.Р. Арабская книга в духовной культуре татарского народа. – Казань: "Алма-Лит", 2003. – 214 с; Исламоведческие исследования в современной России и СНГ: достижения, проблемы, перспективы: материалы I международного научно-практического симпозиума (19-20 февраля 2009 г.): в 2 томах. – Том II / Под ред. Б.М. Ягудина. – Казань: «Intelpress+», 2009. – 306 с.; Madelung W. al-Taftāzānī // Encyclopaedia of Islam (Second Edition). – Quetigny: Imprimerie darantiere, 2000. – V. IV. – P. II. – 117-131 p.; Gilliot C. Theology // History of civilization of Central Asia. – Quetigny: Imprimerie darantiere, 2000. – V. IV. – P. II. – 117-131 p.; Elder E.E. A Commentary on the Creed of Islam: Sa'd Al-Dīn Al-Taftāzānī on the Creed of Najm Al-Dīn Al-Nasafī. – New York: Columbia University Press, 1950. – 218 p.

⁴⁷ Sheikh Muhammad Sadiq Muhammad Yusuf. Usul al-fiqh (in Uzbek). – T.: Sharq, 2010. – 576 p.; Sheikh Muhammad Sadiq Muhammad Yusuf. The Science of 'Aqā'id and its issues (in Uzbek). – T.: Sharq, 2010. – 352 p.; Sheikh Muhammad Sadiq Muhammad Yusuf. Imaginatio about Sufism (in Uzbek). – T.: Sharq, 2011. – 280 p.; Sheikh Muhammad Sadiq Muhammad Yusuf. The best scholars of Samarkand (in Uzbek). – T.: Hilol-Nashr, 2014. – 112 p.; Shihāb Al-Dīn Aḥmad ibn Muḥammad al-Dimashqī. 'Ajā'ib al-maqdūr fī akhbār Tīmūr / Translator, foreword and author of comments: candidate of philological sciences U.Uvatov (in Uzbek). – T.: Mehnat, 1992. – V. I. – 326 p.; Shihāb Al-Dīn Aḥmad ibn Muḥammad al-Dimashqī. 'Ajā'ib al-maqdūr fī akhbār Tīmūr / Translator, foreword and author of comments: candidate of philological sciences U.Uvatov (in Uzbek). – T.: G'.G'ulom, 1992. – V. II. – 191 p.; Юсупова Д. К вопросу о творческой деятельности ученого-энциклопедиста Са'д ад-Дина ат-Тафтазани // Scientific collection "Oriental Studies": № 13. – Tashkent, 2008. – P. 69-76; Abu Hafis Nasafiy. Tahsil usul al-fiqh // H. Aminov, S. Muhammadaminov's research and translation (in Uzbek). – T.: Noshir, 2015. – 208 p.; Aminov H., Primov S. History, Sources and Terms of Hanafi Fiqh / Textbook (in Uzbek). – T.: Mawaraunnahr, 2017. – 400 p.; Ziyodov Sh. Abu Mansur al-Maturidi and his work "Kitāb al-Ta'wīlāt" (in Uzbek). – T.: Fan, 2009. – 140 p.; Oqilov S. Abul Mu'in an-Nasafi and his contribution to the development of theology (on the example of Tabsirat al-adilla). Candidate of Historical Sciences Thesis (in Uzbek). – T.: Tashkent Islamic University, 2006; Oqilov S. Abu Mansur Maturidi's scientific legacy and the teachings of māturīdī / Monograph (in Uzbek). – T.: Hilol-Nashr, 2020. – 376 p.; Qodirov M. Taftāzānī // Stars of spirituality (in Uzbek). – T.: National Encyclopedia of Uzbekistan, 2011. – P. 178-181; Nasrullaev N. Lutfullah Nasafi's work "Fiḥi Kaydani" and interpretation of its commentaries, margins. Candidate of Historical Sciences Thesis (in Uzbek). – T.: Tashkent Islamic University, 2012. – 172 p.; Nasrullaev N. Allama Taftāzānī's commentary on Fiqh al-Kaydani (in Uzbek) // Republican scientific-practical conference "Current issues of improving the methodology, approach and methods of religious studies". Collection 6. – Tashkent: Tashkent Islamic University, 2014. – P. 313-316; Sagdiev H. The scientific legacy of Abū Ja'far Ṭaḥāwī and his work "'Aqīda" / Monograph (in Uzbek). – T.: "Hilol-Nashr", 2017. – 192 p.; Alloqulov A. "'Aqā'idu-n-nasafi" and comments on it (in Uzbek) // Imam Bukhari saboqlari: № 2. – Tashkent: 2009. – P. 156-158; Alloqulov A. Analysis of Abū Ḥafṣ

for over the rich sources of the scientific bibliography inherited by Sa‘d al-Dīn al-Taftāzānī is insufficient. That is, most of the above work consists of specific articles about the scholar and general biographical information. In addition, two of these studies are devoted to the study of the text of the work “Sharḥ al-Maqāṣid”. In this regard, the scholar’s contribution to the teachings of māturīdī and the importance of his scientific legacy in theology have not yet been fully studied.

Relation of the subject of the dissertation with the scientific-research projects of the higher educational establishments in which the scientific procedure was carried out. The dissertation was conducted within the research plan of the International Islamic Academy of Uzbekistan on the topic “Comparative analysis and modern ideological significance of the ‘aqā’id (theology) texts in accordance with the principles of Ahl al-Sunnah”.

The objective of the research is to reveal a scientific basis of the contribution of Sa‘d al-Dīn al-Taftāzānī to the development of the teachings of māturīdī during the Timurid epoch.

The research tasks:

to study the socio-political and spiritual environment of Transoxiana in the Timurid period;

to study the state of the teachings of māturīdī and the scientific heritage of local scholars in the field;

to determine the role of the scholar in the development of Islamic sciences through the study of the scientific heritage of Sa‘d al-Dīn al-Taftāzānī;

codicological analysis of manuscripts of the scholar’s works on theology;

to identify written commentaries, glosses and scholiums on “Sharḥ al-‘Aqā’id al-Nasaḫiyah” (hereafter: Sharḥ al-‘Aqā’id), “Maqāṣid al-ṭālibīn fī ‘ilm uṣūl al-dīn” (hereafter: Maqāṣid al-ṭālibīn), “Sharḥ al-Maqāṣid”, “Ghāyat tahdhīb al-kalām fī taḥrīr al-manṭiq wa-al-kalām” (hereafter: Ghāyat tahdhīb al-kalām);

to study the scholar’s method of classification and substantiation of doctrinal issues;

to determine the contribution to the development of the teachings of māturīdī through a comparative study of the analysis of the subject of “al-īmān” (faith) in the interpretation of the scholar;

explain the role and significance of Sa‘d al-Dīn al-Taftāzānī’s views in the work of later scholars, and draw conclusions and recommendations.

The research object is the teachings of māturīdī during the Timurid epoch.

Research subjects are the manuscripts of Sa‘d al-Dīn al-Taftāzānī’s works on theology and actual issues of belief.

Research methods. Comparison, analysis, description and other methods of scientific knowledge were used in the preparation of the dissertation. The principles of research in Islamic studies are based on research methods such as methodical, historicity, religious tolerance, objectivity, respect for Islam, and intolerance for religious bigotry.

The scientific novelty of the research is as follows:

Nasaḫī’s work “‘Aqā’id” and its commentaries. Ph.D. Thesis (in Uzbek). – T., 2018. – 153 p.

the teachings of Māturīdī went through the stages of “foundation”, “formation”, “development” and the forth “wide-spreading” in which the creedal works of Sa‘d al-Dīn al-Taftāzānī were of pivotal importance. It has been proved that the works and manuals of the scholar were introduced by Shams al-Dīn Muḥammad ibn Ḥamzah al-Fanārī al-Ḥanafī (751-834/1350-1431), Sheikh al-Islam (highest ranking individual in the religious bureaucracy) of Ottoman Empire as a basic textbook in official educational institutions;

as for the issues of “al-Mi‘rāj” (ascension of the Prophet p.b.u.h. into heaven), the scholar maintains that all bodies are structurally similar, and a man can also ascend to heaven as other bodies. By this, he furthered his scientific and theoretical hypothesis related to modern astrophysics and chemistry. It has been established that the laws on the exact and natural sciences were referred to in the teachings of Māturīdī;

when Sa‘d al-Dīn al-Taftāzānī’s books are compared with “Kitāb al-Tawḥīd” by Abū Manṣūr al-Māturīdī (243-332/857-944), it can clearly be seen that the scholar adds four issues, such as “total and detailed faith (al-īmān)”, “imitative and investigative faith”, “whether faith increases or decreases”, “whether the faith of the common people is equal or not equal to the faith of the prophets” to five other issues, such as the “definition of faith”, “pillars of faith”, “concepts of faith and Islām”, “exception in faith”, “whether faith is created or not” are covered in “Kitāb al-Tawḥīd”; thus, the scholar increases the overall number to nine and classifies them in a logical sequence;

even though the scholar was Hanafi-Māturīdī, but the fact that the written heritage of Sa‘d al-Dīn al-Taftāzānī is equally important not only for the ḥanafī, but also for the shāfi‘ī, mālikī and ḥanbalī maḍhabs can be seen by the example of seventeen scholars such as Zayn al-Dīn Al-Qāsim ibn Qutlūbughā al-Ḥanafī (802-879/1399-1474), Badr al-Dīn Muḥammad ibn Abū Bakr al-Iskandarī (763-827/1362-1424), Jalāl al-Dīn ‘Abd al-Raḥmān ibn Abū Bakr al-Suyūṭī al-Shāfi‘ī and others who lived in the 8th-9th/14th-15th centuries.

Practical results of the research are as follows:

while studying the legacy of Sa‘d al-Dīn al-Taftāzānī, a number of works by the scholar have been discovered, such as “Risālah fī Taḥqīq al-Imān”, “Risālah-i Tajwīd” and additional ten manuscripts of commentaries and glosses on “Sharḥ al-‘Aqā’id”, “Sharḥ al-Maqāṣid”, “Ghāyat Tahdhīb al-Kalām”, particularly a commentary on “Sharḥ al-Maqāṣid” by Malik Ahmad (d. 1067/1657) which is kept under the number № 4156 in Houghton Library in Cambridge;

a scholarly critical analysis about the scientific visions of other scholars who lived up to his time based on the classification and substantiation of theological issues and their unique methodology has been found;

in the works of the scholar, it is proved that the teachings of māturīdī were enriched in terms of style and subject matter by adding 4 to the 5 issues mentioned in the book “Kitāb al-Tawḥīd” related to the subject of “faith”;

since Sa‘d al-Dīn al-Taftāzānī’s teachings of māturīdī and ash‘arī are considered within the maḍhabs of Ahl al-Sunnah and it has been revealed that his

scientific legacy is equally important for all four maḥabs including ḥanafī, shāfiʿī, mālikī and ḥanbalī.

Reliability of research results. The reliability of the results of the research is reflected in the collections of materials of national and international scientific-methodical and scientific-practical conferences, special journals listed in the Higher Attestation Commission of the Republic of Uzbekistan and articles published in foreign scientific journals, Saʿd al-Dīn al-Taftāzānī's "Sharḥ al-ʿAqā'id", "Sharḥ al-Maqāsid", "Ghāyat tahdhīb al-kalām" are based on the text of manuscripts and lithographs, are based on evidence, use of modern comparative-historical methods and the results obtained, approved by the competent authorities.

Scientific and practical significance of research outcomes. The scientific significance of the results of the research is explained by the fact that Saʿd al-Dīn al-Taftāzānī's works on the teachings of māturīdī make it easier to correctly interpret, understand and comprehend the basics of Islam in society, especially among youth, and use it to improve methodological approaches and theoretical concepts of Islamic theology.

The practical significance of the results of the dissertation is based on the correct formation of the religious culture of the youth in Uzbekistan, improving the implementation of state programs to prevent and combat destructive ideas such as fundamentalism, extremism and terrorism entering the world through Islamic networks.

Implementation of research outcomes. Proposed suggestions and conclusions of the research outcomes are followed by:

the textbook "The History of the teachings of māturīdī" chronicles the fact that the teachings of māturīdī were divided into four phases: "founding", "forming, "developing", "wide-spreading" in its period and in the last "wide-spreading" phase, Taftāzānī's works on theology played a critical role (The reference of the Committee on Religious Affairs under the Cabinet of Ministers of the Republic of Uzbekistan No. 2410 of April 13, 2020). The obtained scientific results serve to form an exact opinion in the society about the teachings of Islam and to strengthen the ideological immunity against destructive ideas;

the textbook "Science of Kalām and the History of Schools of Theology" chronicles the fact that comparing Saʿd al-Dīn al-Taftāzānī's books with "Kitāb al-Tawḥīd" of Abū Maṣūʿ al-Māturīdī (243-332/857-944), the scholar added 4 issues such as "total and detailed faith (al-īmān)", "imitative and investigative faith", "whether faith increases or decreases", "whether the faith of the common people is equal or not equal comparing to the faith of the prophets" to 5 issues such as "definition of faith", "pillars of faith", "concepts of faith and Islām", "exception in faith", "whether faith is created or not" were covered in "Kitāb al-Tawḥīd", and increased their number to 9 (The reference of The Muslim Board of Uzbekistan 2020). These analyses have at the same time made it possible to shed light on the originality of some of the existing doctrinal issues and the misinterpretations given by misguided movements;

the rich scientific works inherited from Saʿd al-Dīn al-Taftāzānī, particularly based on the teachings of māturīdī, was used to prepare the scripts owning

continuously series entitled “Our Great Ancestors” on the TV channel “Madaniyat va Ma’rifat” of Uzbekistan National Television; to prepare programs about Abū Maṣṣūr al-Māturīdī and the teachings of māturīdī at “Ziyo-media” center and to prepare special radio programs about works of Sa’d al-Dīn al-Taftāzānī and his scientific output. (The reference of the TV channel “Madaniyat va ma’rifat” No. 01-06-83 dated June 22, 2020). The programs helped citizens to be acquainted with new scientific information about the work of scientists, increase their historical knowledge and instill in them a sense of national pride.

Approbation of research results. The results of this research were discussed at 2 international and 6 republican scientific-practical conferences.

Publication of research results. 15 research papers on the topic of research, including 6 articles (5 in national and 1 in foreign journals) were published, recommended for publication of the main scientific results of doctoral dissertations of the Higher Attestation Commission of the Republic of Uzbekistan.

The structure and scope of the dissertation. The content of the dissertation consists of an introduction, three chapters, and a conclusion, a list of sources and references, as well as appendices, the volume of which is in total of 207 pages.

MAIN CONTENT OF THE DISSERTATION

The introductory part is based on the relevance and necessity of the dissertation topic. The purpose, tasks, object and subject of research, correspondence to priorities of development of science and technologies are specified. It also provides information on the scientific novelty, structure, practical results of the research, the reliability, theoretical and practical significance of the results, their implementation and publication.

The first chapter, entitled “**Scientific and theoretical foundations of the study of the teachings of māturīdī in the Timurid epoch**” consists of three paragraphs. In the first paragraph of the first chapter, entitled “*Socio-political and spiritual environment of the Timurid epoch*” describes the socio-political and spiritual environment in the country together with the awareness for science and its historical values. During making survey over the life periods of scientific effort of any philosopher, it is important to focus on their socio-political horizon in which he lived. Because the environment in which he lived has a special part in the formation of that person as a scholar in his field. In this regard, the study of the influence of these processes in the life and work of Sa’d al-Dīn al-Taftāzānī (722-792/1322-1390) requires a spotlight on the period in which he lived. His scientific doings dates back to the 8th/14th century – the “Second Oriental Renaissance”. It was the period which great political and social changes took place in Transoxiana. In particular, the resistance of the local population to the tyranny of the Mongol invaders intensified, and the conflict between the two sides increased. As a result, under the leadership of Amir Timur (736-807/1336-1405), almost a century and a half of Mongol rule (618-772/1221-1370) was abolished in the region and he established the kingdom of Timurids in the 35th year.

Amir Timur was not only a great commandant and a political leader, but also a mature scientist in the field of sciences of his time. He was well aware of the incomparable importance of science in the development of the country and treated scientists and scholars with due respect. He said, “All my success in the kingdom and the conquest of strongholds was due to the prayers of Sheikh Shams al-Dīn al-Fahuri, the generosity of Sheikh Zayn al-Dīn Al-Khawāfi and the blessings of Mīr Sayyid Baraka”⁴⁸. For that reason, he tried to get together famous thinkers in his palace. Among the scholars working in the palace were Mawlānā ‘Abd al-Jabbār al-Khwārizmī, Mawlānā Shams al-Dīn al-Munshī, Mawlānā ‘Abd Allāh al-Lisān, Mawlānā Baḥr al-Dīn Aḥmad, Mawlānā Nu‘mān al-Dīn Al-Khwārizmī, Khwājā Afḍal, Mawlānā Sa‘d al-Dīn al-Taftāzānī, Mawlānā ‘Alā’ al-Dīn al-Kāshī and others⁴⁹. He created all the conditions for these scientists to work freely in their fields. However, this scientific environment ended with the death of Amir Timur.

After the death of Amir Timur, tensions in the country intensified, and the large-scale turmoil in the country, which lasted for almost five years, began to end with the conquest of the capital Samarkand in 811/1409 by Shāhrukh Mīrzā (778-851/1377-1447). He appointed his son Mīrzā Ulugh Beg (796-853/1394-1449) as the ruler of the capital and headed for Herāt. After several years of effort, by the 820/1420s, he had taken control of most of Amir Timur’s legacy, without Syria and Arabia⁵⁰.

Mīrzā Ulugh Beg was also a scientist of his time and recognized the role of science and scientists in society. As a result, during his reign, the scientific environment in Samarkand was re-formed. However, with his death, the atmosphere also disintegrated, and scientists began to move from the capital to other countries. An example of this is his disciple ‘Alī ibn Muḥammad al-Qūshjī (805-879/1403-1474).

Sultān Abū Sa‘īd, one of the Timurid rulers, defeated Sultān ‘Abd Allāh in 855/1451 and captured the whole of Transoxiana. He captured Herāt in 857/1457 and managed to reunite Khorasan and Transoxiana. The ruler himself was a man of knowledge, who respected the scholars. This is evidenced by the fact that he visited the graves of Sheikh Abū al-Faḍl Ḥasan, Mawlānā Sa‘d al-Dīn al-Taftāzānī, Sheikh Luqmān al-Paranda and Jawanmard Khassab in Sarakhs before conquering Mazandaran⁵¹. Indeed, after the reign of Sultān Abū Sa‘īd (855-873/1451-1469), attention to science and scholars again declined in Transoxiana. Of course, such socio-political processes influenced the work of thinkers who lived and worked at that time.

In the second paragraph of the first chapter, entitled “*The State of the teachings of māturīdī*”, the state of the teachings of māturīdī in the Timurid epoch was premeditated. Determining the status and position of the teachings of māturīdī in the Timurid epoch requires the study of its evolutionary stages. In particular, the well-

⁴⁸ Shihāb Al-Dīn Aḥmad ibn Muḥammad al-Dimashqī. ‘Ajā’ib al-maqdūr fi akhbār Tīmūr. – Beirut: Muassasa al-risāla, 1986. – P. 48.

⁴⁹ Muminov I. The place and role of Amir Temur in the history of Central Asia (in Uzbek). – T.: Fan, 1993. – P. 23.

⁵⁰ Muhammadjanov A. Timur and the Timurid Empire (in Uzbek). – T.: Qomuslar bosh tahririyati, 1994. – P. 66.

⁵¹ Abdurazzoq Samarkandiy. Matlai sa‘dayn va majmai bahrayn / Translation from Persian and commentary by Urinbaev A. (in Uzbek). – T.: Uzbekistan, 2008. – V. II. – P. 494.

known French orientalist professor C. Gilliot singled out three stages of development of the teachings of māturīdī, saying that its last – the third stage dates back to the 5th/11th century⁵². However, his memoir did not periodically fully cover the historical events and factors that played an important role in the development of the doctrine. Consequently, a more detailed scientific study of the history of this doctrine revealed that, firstly, the school of the teachings of māturīdī covered a somewhat wider period, and secondly, that it had gone through four stages of evolution. Famous historian Walī al-Dīn ‘Abd al-Raḥmān ibn Muḥammad al-Khadramī (732-808/1332-1406) in his work “Al-Muqaddimah” identified that the work of some scholars was the basis for the development of the teaching of ash‘arī⁵³. In this regard, the approach of this thinker in the chronology of the teachings of māturīdī, that is, the contribution of scientists, was based on the primary character and historical events as an additional factor.

The period of the first two stages of evolution – “founding” and “forming” – was recorded during the lifetime of Abū Maṣṣūr al-Māturīdī and his disciples. In particular, the last of the Imam’s disciples to die was Abū Muḥammad ‘Abd al-Karīm ibn Mūsā al-Bazdawī (d. 390/1000), according to which this period was defined as 332-390/944-1000. The “developing” stage of the doctrine was set at 391-750/1001-1349 and the “wide-spreading” stage at 751/1350. The chronology of the last two stages is relative in nature, and is based on important historical events and the writing of works by school representatives and the geographical distribution of the teaching.

As a special feature of the widespread stage (after 750/1350) had risen to the state level, fully integrated into its education system and Māturīdī schools of kalam were established in various parts of the world. Ḥanafī-māturīdī scholars wrote refutation works on the deviated sects. Most importantly, it can be said that both the teachings of māturīdī and ash‘arī are from the Ahl al-Sunnah, and that the differences between them have been studied in a comparative manner.

At this stage, the teachings of māturīdī rose to the state level for the second time. Consequently, there is some difference between the doctrine being raised to the state level for the first time and this second time. That is, in the first uprising, individual rulers followed this sect, while in this second uprising; representatives of the entire ruling dynasty were in that sect. Of course, this is the greatest historical event in the history of doctrine. In particular, the ḥanafī maḍhab was at the state level during the reigns of the Timurids, Shaybānids, Ashtarkhanids, Manḡit and Kungrad dynasties that ruled in Transoxiana.

The dynasty of the Ottoman Empire (1299-1924) played an important role in this regard, and its rulers themselves were of the ḥanafī-māturīdī maḍhab⁵⁴. Sa‘d al-Dīn al-Taftāzānī played an important role in the formation of a school of teachings of māturīdī in the territory of the empire. Shams al-Dīn Muḥammad ibn Ḥamzah al-

⁵² C. Gilliot. Theology // History of civilization of Central Asia. – Quetigny: Imprimerie darantiere, 2000. – V. IV. – P. II. – P. 127.

⁵³ Walī al-Dīn ‘Abd al-Raḥmān ibn Muḥammad al-Khadramī. Al-Muqaddimah. – Damascus: Dār Ya‘rub, 2004. – V. II. – P. 212-214.

⁵⁴ Öztuna Y. Osmanlı devleti tarihi: – İstanbul: Ötüken Neşriyat, 1986. – C. II. – S.140.

Fanārī⁵⁵ was the first to appoint “Sheikh al-Islām” to the post established in the history of the Ottoman Empire⁵⁶. He was a ḥanafī-māturīdī scholar and, at the same time was engaged in copying of the books of the scholar⁵⁷. As a result, in the central region of the empire, on the one hand, a school of the teachings of māturīdī was formed, and on the other hand, the works of Sa‘d al-Dīn al-Taftāzānī’s works as a basic textbook in state madrassas such as Sulṭānīya in the imperial territory. Scholars in the region have paid special attention to the scholar’s very huge heritage for centuries, as evidenced by the fact that his books contain commentaries, glosses and scholiums. By the way, well-known French orientalist professor C. Gilliot also noted the important role of the scholar’s work “Sharḥ al-‘Aqā’id” in the spread of the teachings of māturīdī⁵⁸, while the famous German orientalist professor W. Madelung said that the name “Māturīdīya” was introduced by Sa‘d al-Dīn al-Taftāzānī⁵⁹.

Because of the formation of the Babur dynasty (1526-1858), the ḥanafī-māturīdī maḍhab in India officially rose to the state level and a separate Māturīdī school was formed. For example, ‘Abd al-Ḥakīm ibn Muḥammad al-Siyālkūtī (968-1067/1561-1656), the author of one of the most famous and widespread glosses on “Sharḥ al-‘Aqā’id”, was a ḥanafī-māturīdī scholar and a well-known ruler of the dynasty, Shah Jahan (1038-1068/1628-1658)⁶⁰.

Sa‘d al-Dīn al-Taftāzānī is an example of a scholar who critically studied the teachings of māturīdī and ash‘arī during this period. In his book “Sharḥ al-Maqāsid”, the scholar emphasizes that both of them belong to the Ahl al-Sunnah, despite the differences between these teachings on some issues⁶¹. “Sharḥ al-Maqāsid” is the first and so far the only source in this regard. Due to this, the work is an equally important source for the representatives of the two schools, and it is used effectively. Scholars such as Mālik Aḥmad ibn ‘Abd al-Mālik Bīr Muḥammad al-Fārūqī (d. 1067/1657) who wrote a commentary on it have emphasized the uniqueness of the book⁶².

The third paragraph of the first chapter, entitled “*Analysis of the works of Transoxianan scholars on the teachings of māturīdī*”, analyzes the scientific heritage of Transoxiana scholars on the teachings of māturīdī, in the 8th-9th/14th-15th centuries. Seven of the Transoxiana ḥanafī-māturīdī scholars who lived and worked in this period were identified and a total of twelve of their works were studied in detail. Three of them belong to the category of “text”, four to the category of “substantiated refutation” and five to the category of “commentary”. Such scholars as Shams al-Dīn Muḥammad ibn Ashraf al-Samarqandī (d. 702/1303), Abū al-Barakāt ‘Abd Allāh ibn Aḥmad Al-Nasafī (620-710/1223-1311) and Ṣadr al-Sharī‘a

⁵⁵ Khayr al-Dīn al-Ziriklī. Al-A‘lām. – V. VI. – P. 110.

⁵⁶ A’goston G., Masters B. Encyclopedia of the Ottoman Empire. – New York: Facts on File, 2008. – P. 524-525.

⁵⁷ ‘Iṣām al-Dīn Aḥmad Tāshkubrīzādah. Al-Shaqā’iq al-nu‘mānīyah. – P. 16-21.

⁵⁸ Gilliot C. Theology // History of civilization of Central Asia. – Quetigny: Imprimerie darantiere, 2000. – V. IV. – P. II. – P. 128.

⁵⁹ Madelung W. al-Taftāzānī // Encyclopaedia of Islam (Second Edition). – Quetigny: Imprimerie darantiere, 2000. – V. IV. – P. II. – 117-131 p.

⁶⁰ ‘Abd al-Ḥakīm ibn Muḥammad al-Siyālkūtī. Ta‘līqāt ‘alā Ḥāshiyat al-Khayālī. – Istanbul: 1235/1820 (The publication is not specified). – 392 p.

⁶¹ Sa‘duddīn al-Taftāzānī. Sharḥ al-Maqāsid / Editor: Dr. ‘Abd al-Raḥmān ‘Umayra. – Beirut: ‘Alam al-Kutub, 1998. – V. V. – P. 231-232.

⁶² Mālik Aḥmad ibn ‘Abd al-Mālik Bīr Muḥammad al-Fārūqī. Ḥāshiyah ‘alā al-ilāhīyāt wa-al-sam‘īyāt min Sharḥ al-Maqāsid. – Harvard University: Houghton Library. – Manuscript. SM4156.

‘Ubayd Allāh ibn Mas’ūd al-Bukhārī (d. 747/1346) were simultaneously involved in the science of al-kalām. They wrote a work in the style of “text” and commented on it themselves. This indicates that at that time a certain author wrote a work in the style of “text” and interpreted it himself. Indeed, this can be seen in the work of Sa‘d al-Dīn al-Taftāzānī.

While some of these works were written in this country, some were written as a refutation of the problems that existed in those regions and the views of heretical currents during the travels of Transoxianan scholars to different lands. In particular, Ṣadr al-Sharī‘a ‘Ubayd Allāh ibn Mas’ūd al-Bukhārī (d. 747/1346) wrote “Ta‘dīl al-‘ulūm fī al-kalām” in this region. For example, his books on the science of al-kalām contain information about the science of al-kalām. However, the study also revealed that the scientist himself had written a separate commentary on the work, and a unique ancient copy that was copied by a student in 758/1357 was found in the Landberg Fund of the Berlin State Library⁶³. In addition, a well-known scholar of the ḥanafī maḏhab, Sheikh of Naqshbandī order, Khwājā Muḥammad Pārsā al-Bukhārī (749-823/1348-1420) also wrote the work “I‘tiqādāt” in this field. He noted that he had written this pamphlet as a rebuttal to some heretics in Samarkand, Bukhara and Transoxiana, that is, to the heretics, and that the people of this city and region and all Muslims should continue in the Sunnah of the Prophet (PBUH). He prayed that they would not do so, and that he would protect those who went astray from their heresies and evils⁶⁴.

‘Alā’ al-Dīn Muḥammad ibn Muḥammad al-Bukhārī (779-841/1377-1438) who was a student of al-Taftāzānī wrote such works as “Risālah fī al-i‘tiqād”, “Fāḏīḥah al-mulḥidīn wa naṣīḥah al-muwahḥidīn”, “Muljimah al-mujassimah”. In particular, in the preface to “Muljimah al-mujassimah”, the scholar states that he went to Baghdad in 832/1428-1429, told the story where the misconceptions of Abū al-‘Abbās Aḥmad ibn ‘Abd al-Ḥalīm (661-728/1263-1328) spread, and he and his followers went astray. For this reason, he stated that he finished this book as a refutation of Ibn Taymiyyah’s views⁶⁵. All this indicates that there was a separate scientific school in the region where the teachings of māturīdī emerged.

The second chapter, entitled “**Source analysis of the works of Sa‘d al-Dīn al-Taftāzānī**” consists of three paragraphs. In the first paragraph of the second chapter, entitled “*The life and scientific legacy of Sa‘d al-Dīn al-Taftāzānī*”, the life and legacy of Sa‘d al-Dīn al-Taftāzānī are analyzed on the basis of sources. The full name of Sa‘d al-Dīn al-Taftāzānī is Mas’ūd ibn Qāḏī Fakhr al-Dīn ‘Umar ibn Mawlā ‘Aẓīm Burhān al-Dīn ‘Abd Allāh ibn Imām Rabbānī Shams al-Ḥaqq Shams al-Dīn Qārī al-Samarqandī al-Harawī al-Taftāzānī al-Khurāsānī al-Ḥanafī (722-792/1322-

⁶³ Ṣadr al-Sharī‘a ‘Ubayd Allāh ibn Mas’ūd al-Bukhārī. Sharḥ Ta‘dīl al-‘ulūm. – Berlin: Landberg Foundation of the Berlin State Library. – Manuscript. – 394. – 501 l.

⁶⁴ Khwājā Muḥammad Pārsā al-Bukhārī. I‘tiqādāt. – Tashkent: The Main fund of Institute of Oriental Studies. – Manuscript. 3844/3. – 35^b-56^b l.

⁶⁵ ‘Alā’ al-Dīn Muḥammad ibn Muḥammad al-Bukhārī. Muljimah al-mujassimah. – Beirut: Dār al-Zahāir, 2013. – P. 35-37.

1390) born in an educated family⁶⁶. The name of the scholar is Abū Sa‘īd⁶⁷, and he is known not only in the Islamic world as “al-Sheikh Sa‘duddīn”⁶⁸, “Sa‘d al-Imām al-‘Allāma al-Faqīh al-Adīb al-Ḥanafī” (the blessed Imām of the scholars of ḥanafī jurisprudence) but he is also known by such names as “‘Ālim al-Sharq” (scholar of the East), “ḥabr al-ummah, shams al-a’immah” (scholar of the Ummah, the sun of the Imams)⁶⁹, “al-‘Allāma al-thānī” (second scholar). In additions, his geometry, mathematics, philosophy, recognized him as a scientist who made great contributions to world science with his many encyclopedic works on the exact and human sciences, such as logics and literature.

Sa‘d al-Dīn al-Taftāzānī’s interest in science and his supernatural mind have become unbeatable, and it continues to this day in the madrassa and teacher-student education system. Throughout his life, the scientist had been in the cities of his time, which were considered the centers of science due to various socio-political situations and for the purpose of acquiring knowledge, studied under many famous scientists and participated directly in various scientific conferences. Although scholar himself did not mention his teachers, in the sources he studied ‘Aḍud al-Dīn ‘Abd al-Raḥmān al-‘Ijī (680-756/1281-1355), Ḍiyā’ al-Dīn al-Qazwīnī (d. 780/1378), Quṭb al-Dīn Muḥammad al-Rāzī 694-766/1295-1365), Aḥmad al-Qūṣī (d. 803/1401), Mawlānā Bahā’ ad-Dīn al-Samarqandī al-Ḥanafī, Nāṣir al-Dīn al-Tirmidhī, ‘Alā’ al-Dīn al-Sighnaqī, Bahā’ ad-Dīn al-Ḥalwānī. In particular, the famous historian Shihāb al-Dīn ‘Abd al-Ḥay al-Dimashqī noted that his teacher ‘Aḍud al-Dīn al-‘Ijī was educated in the classroom and that his supernatural abilities were emphasized⁷⁰. At the age of sixteen in Samarkand, in 738/1338, the scholar wrote his first work - a commentary on the book “al-Taṣrīf” on the grammar of the Arabic language by ‘Aḍud al-Dīn ‘Abd al-Wahhāb al-Zanjānī (d. 392/1001). From this, it is clear that he was quick to acquire knowledge from a young age and reached the level of a scientist.

Amir Timur, who knew Sa‘d al-Dīn al-Taftāzānī’s great scholarship, invited him twice to work in the palace. The scholar himself rejected the first offer because he was embarking on a journey to Hijaz. However, when Amir Timur invited him a second time, al-Taftāzānī could not turn it down and visited Samarkand. In addition, the famous ḥanafī scholar Taqiyuddin al-Tamīmī in his work “al-Ṭabaqāt al-sanīyah” narrated a historical event about the respect of Amir Timur for the scholar⁷¹.

Sa‘d al-Dīn al-Taftāzānī was a great scholar in the fields of Arabic grammar, maani, bayan, uṣūl al-fiqh and furū‘ al-fiqh (ḥanafī and shāfi’ī), logic, ‘aqīda, tafsir and others. During the study, it was found that the scholar had 41 works in total,

⁶⁶ ‘Iṣām al-Dīn Aḥmad Tāshkubrīzādah. Miftāḥ al-sa‘āda. – V. I. – P. 190; Jamāl al-Dīn Yūsuf ibn Taḡrībīrdī. al-Manhal al-ṣāfi. – V. XI. – P. 241; Jamāl al-Dīn Yūsuf ibn Taḡrībīrdī. Al-Dalīl al-shāfi’ alā al-Manhal al-ṣāfi. – V. II. – P. 734; Taqī al-Dīn Aḥmad ibn ‘Alī al-Maqrīzī. Durar al-‘uqūd al-farīdah. – V. III. – P. 471.

⁶⁷ Shams al-Dīn Muḥammad ibn ‘Alī al-Shawkānī. Al-Badr al-ṭālī’. – V. II. – P. 304.

⁶⁸ Shihāb al-Dīn Aḥmad ibn ‘Alī al-‘Asqalānī. Inbā’ al-ghumr bi-anbā’ al-‘umr. – V. I. – P. 389-390.

⁶⁹ Sa‘duddīn al-Taftāzānī. Al-Muṭawwal. – Bhopal: al-Matba’ al-shāhjahānī, 1311. – P. 446.

⁷⁰ Shihāb al-Dīn ‘Abd al-Ḥay ibn Aḥmad al-Dimashqī. Shazarāt al-zahab. – V. VIII. – P. 547-549.

⁷¹ Taqī al-Dīn ibn ‘Abd al-Qādir al-Tamīmī al-Ḥanafī. al-Ṭabaqāt al-sanīyah fī tarājīm al-ḥanafīyah. – V. I. – P. 325-326.

which were classified into 12 disciplines. Of these, 20 were published, 8 manuscripts were found, and 10 were not identified. However, this information does not lead to the conclusion that the scholar has no other books. In particular, it became clear from these works that he was a great ḥanafī-māturīdī scholar who conducted research work in Arabic, Old Turkic and Persian languages.

In the second paragraph of the second chapter, entitled “*Codicology and general content of the manuscripts of the books of the scholar on the science of al-kalām*”, the manuscripts of Sa‘d al-Dīn al-Taftāzānī’s works on the science of al-kalām are studied from the source point of view. Six books have been identified of the scholar on theology, which can be classified into two - “text” and “commentary” according to the method of writing. In particular, “Sharḥ al-‘Aqā’id”, “Sharḥ al-Maqāṣid” in the style of commentary, “Maqāṣid al-ṭālibīn”, “Ghāyat tahdhīb al-kalām” is written in text style. However, “Al-Risālah fī al-kalām”, “Risālah fī taḥqīq al-imān” were not found during the research. For example, they have been used as basic textbooks in educational institutions to this day. The famous French Islamic Professor C. Gilliot also made a special point stated this⁷². Due to these factors, their manuscripts are widely distributed around the world.

The first work of the scholar in the science of al-kalām was “Sharḥ al-‘Aqā’id”, which is a commentary on the treatise of “al-‘Aqā’id” by Abū Ḥafṣ ‘Umar al-Nasafī (461-537/1068-1142). It was found that it has 89 manuscripts in the Main fund of Institute of Oriental Studies and 11 manuscripts in the Depositary of sources IIAU. In particular, manuscripts with inventory numbers 4111/I and 10683/I are included in The Main fund of Institute of Oriental Studies. “al-‘Aqā’id” contains 88 doctrinal issues, which are not divided into chapters on topics. The same situation is preserved in this commentary. Among the issues that the scholar added in his commentary were “classification of Sharī‘a sciences and evidence”, “bookkeeping of the science of al-kalām”, “detailed and general faith, whether the faith of ordinary people is equal to the faith of the prophets, and whether faith is a creature or not”. It has been translated and published in several languages such as Ottoman Turkish, Russian, English and Urdu. In the course of this research, a comparative analysis of the manuscript and some editions of the work revealed that some of the doctrinal issues and sentences in it were omitted for various reasons. In particular, the issue of “caliphate” was removed from its copy published in 1317/1899 in the official publication of the Ottoman Empire “Dār Saodat”⁷³. This was due to a conspiracy between Ottoman Sultan ‘Abd al-Ḥamīd (1258-1336/1842-1918) and the Arabs, which arose by the British⁷⁴.

His second work on theology is “Maqāṣid al-ṭālibīn”, and during this study it was discovered that its oldest manuscript, copied in 784/1382, is kept under inventory 001729 in Shāhid ‘Alī Pāsha Foundation of the Sulaymaniyah Library. At this point, its manuscript, which is kept under inventory 867Y in the Princeton

⁷² C. Gilliot. *Theology // History of civilization of Central Asia*. – Quetigny: Imprimerie darantiere, 2000. – V. IV. – P. II. – pp. 128-129.

⁷³ Sa‘duddīn al-Taftāzānī. *Sharḥ al-‘Aqā’id al-Nasafīyah*. – Istanbul: Dār Saodat, 1317/1899. – 91 s.

⁷⁴ *İslām Ansiklopedisi*. – İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1988. – C. I. – S. 216-224.

University Library, was examined⁷⁵. The doctrinal issues in it are divided into six sections based on a certain logical sequence called “goal” (maqṣad), which are “al-mabādi” (principles), “al-umūr al-‘āmmah” (general issues), “al-a‘rād” (accident), “al-a‘yān” (substance), “al-ilāhīyah” (theology) and “al-sam‘īyah”. The work has not been published in separately, but about the purpose of writing it, the scholar said, “I want to tell you about the best things that minds have corrected and generalized concepts in this summary of the purposes of the word. I also want to simplify the rules of the Islamic faith”.

Sa‘d al-Dīn al-Taftāzānī’s third work on the science of al-kalām, “Sharḥ al-Maqāṣid”, is a commentary on his work, “Maqāṣid al-ṭālibīn”. The main reason for the scholar to comment on his work was the decline in the level of knowledge in this field at that time, which he himself said, “I am witnessing the causes of the crisis of science, the reduction and collapse of its support”. During the research, it was found out that the oldest manuscript copy of which was copied in 784/1382 is kept in Yūsuf Aga library 004709 and 2 manuscripts are kept in the Main fund of Institute of Oriental Studies. In this regard, a copy of the inventory 2576 stored in The Main fund of Institute of Oriental Studies was examined. The commentary retains the order of the original text, except that the doctrinal issues are proved by evidence, and the opinions of the heretical currents within them are analyzed and refuted on a scientific basis.

Al-Taftāzānī’s fourth work on the science of al-kalām is “Ghāyat tahdhīb al-kalām”, which has 33 manuscripts in the Main fund of Institute of Oriental Studies and 3 in in the Depositary of sources IIAU. A copy of it kept in the main fund of the Main fund of Institute of Oriental Studies with inventory 8125/II was examined. It is structurally composed of an introduction, parts of logic and speech, and a conclusion. In turn, the part of the kalām is divided into six chapters, in which 89 doctrinal issues are described. In particular, the well-known scholar Ḥājjī Khalīfa (1017-1068/1608-1657) noted that the kalam part of the work is a short form of the author's work “Maqāṣid al-ṭālibīn”⁷⁶.

The third paragraph of the second chapter, entitled “*Commentaries and glosses on the creedal works of the scholar*”, examines the commentaries, glosses and scholiums of Sa‘d al-Dīn al-Taftāzānī’s works on theology. In the course of the research, it was revealed that “Sharḥ al-‘Aqā’id” was written by 97 scholars of the ḥanafī, shāfi‘ī and mālikī schools of thought who lived and worked in different centuries. An important aspect of the matter is that among them are such scholars as ‘Izz al-Dīn Muḥammad al-Ḥamawī (749-819/1348-1416) and Mawlā Muḥammad ibn Qādī Manyās (d. 800/1398), who were contemporaries of Sa‘d al-Dīn al-Taftāzānī. Major state leaders also studied it separately, and some scholars wrote commentaries and glosses on those rulers. In particular, Sultān Bāyazīd II (885-917/1481-1512), ruler of the Ottoman Empire, was taught “Sharḥ al-‘Aqā’id” by his teacher, Mawlā Ṣalāḥ al-Dīn, and he also wrote a gloss on the work at the suggestion

⁷⁵ Sa‘duddīn al-Taftāzānī. Maqāṣid al-ṭālibīn fī ‘ilm uṣūl al-dīn. – New Jersey: Princeton University Library. – Manuscript. 867Y. – 108 l.

⁷⁶ Ḥājjī Khalīfa Muṣṭafa ibn ‘Abd Allāh. Kashf al-zunūn. – V. I. – P. 515.

of this student⁷⁷. In addition, Muḥammad Al-Qāsim ibn Muḥammad Ṣāliḥ al-Bukhārī wrote a gloss on “Ḥāshīyat al-Khayālī Sharḥ al-‘Aqā’id al-Nasaḥīyah”, naming it after Imām Qulīkhan ibn Dīn Muḥammad (1589-1650), a representative of the Ashtarkhanid dynasty⁷⁸. Teachers taught it as a textbook in the medieval Bukhara madrasa in the education system. The students also independently read the work with commentaries and glosses by scholars such as Ramaḍān Afandī ibn Muḥammad (d. 1025/1616), Mullā Aḥmad and Ilyās al-Brūsawī (d. 891/1486), Shams al-Dīn Aḥmad al-Khayālī (d. 860/1456), ‘Abd al-Ḥakīm ibn Muḥammad Al-Siyālkūtī (968-1067/1561-1656), Mullā Al-Qāsim, Kamāl al-Dīn Ismā‘īl ibn Bālī al-Qirmanī (d. 975/1567), Qūl Aḥmad ibn Muḥammad al-Hawāmidī (d. 950/1543), Aḥmad ibn Muḥammad al-Shalabī (d. 1021/1612), Ākhūnd Sheikh, ‘Abd al-Raḥmān and ‘Iṣmat Allāh⁷⁹. It was also found at the world-renowned Darul Uloom Deoband – it has been used as a basic guide since 1866.

Although the names of 16 of the commentaries and glosses written on “Sharḥ al-Maqāṣid” have been identified, not all of the works have survived to this day. Well-known ḥanafī scholars such as Khidr Shāh ibn ‘Abd al-Laṭīf al-Rūmī (d. 853/1450) and Ilyās ibn Ibrāhīm al-Sinabī (d. 891/1486), who lived close to the scholar, also wrote glosses on it. Scholars such as Mālīk Aḥmad ibn ‘Abd al-Mālīk Bīr Muḥammad al-Fārūqī who wrote a commentary on it emphasized the uniqueness of the book.

The authors of 88 commentaries, glosses and scholiums on “Ghāyat tahdhīb al-kalām” have been identified. In particular, scholars such as ‘Abd al-Qādir ibn Muḥammad Sa‘īd al-Sanandajī (1211-1304/1796-1887) wrote a commentary and a gloss on the treatise at the same time. This work was also widely used as a textbook in the medieval Bukhara madrasah education system with six commentaries written by scholars such as Jalāl al-Dīn Muḥammad al-Dawwānī (830-918/1427-1512), Khwājā Jamāl al-Dīn Muḥammad ibn Maḥmūd al-Shahristānī, Akhund Yūsuf al-Qarabāghī, Qāḍī Mubārak and Khanī ‘Ulūm⁸⁰. It was also found at the world-renowned Darul Uloom Deoband - it has been used as a basic guide since 1866. The commentaries, glosses, and scholiums on these works were also classified into three categories: published, manuscript, and unidentified.

In the third chapter, entitled “**The role of Sa‘d al-Dīn al-Taftāzānī’s scientific heritage in the teachings of māturīdī**” consists of three paragraphs. The first paragraph of this chapter, entitled “*The scholar’s method of classifying and proving creedal issues*”, contains an analysis of Sa‘d al-Dīn al-Taftāzānī’s method of classifying and proving creedal issues. An analysis of Sa‘d al-Dīn al-Taftāzānī’s written legacy reveals that there are four aspects to theology’s methodology: classifying doctrinal issues by subject, classifying and defining Sharī‘a rulings, categorizing Sharī‘a matters into doctrinal and fiqh categories, and interpreting

⁷⁷ ‘Iṣām al-Dīn Aḥmad Tāshkubrīzādah. Al-Shaqā’iq al-nu‘mānīyah. – P. 109-110.

⁷⁸ Muḥammad Al-Qāsim ibn Muḥammad Ṣāliḥ al-Bukhārī. Ḥāshīyat ‘alā Ḥāshīyat al-Khayālī Sharḥ al-‘Aqā’id al-Nasaḥīyah. – Tashkent: The Depository of sources IAU. – Manuscript. 227. – L. 3^b-4^a.

⁷⁹ Ханьков Н. В. Описание Бухарского ханства. – Санкт-Петербург: Типография Императорской Академии Наук, 1843. – С. 217 (hereafter: Ханьков Н. В. Описание Бухарского ханства).

⁸⁰ Ханьков Н. В. Описание Бухарского ханства. – С. 222.

doctrinal evidence. In particular, he first divided the ideological issues into six sections in his “Maqāṣid al-ṭālibīn” and “Ghāyat tahdhīb al-kalām”.

The essence of the question of the classification and definition of Sharī‘a rulings is that some of them are directly related to the criterion of one's staying in or leaving the religion. For example, some ḥanafī scholars, such as Sa‘d al-Dīn al-Taftāzānī, have divided the haram into two, such as “الحرام لذاته” (original haram) and “الحرام لغير ذاته” (non-original haram). Indeed, such a classification of this ruling is important in terms of belief. This is because there is a general doctrinal rule in the Sharī‘a sources that “knowing that what is haram is halal makes a person apostate. Accordingly, the scholar states in his book “Sharḥ al-‘Aqā’id” that it is kufr to consider a work that is originally haram and that its impurity is proven to be lawful as evidence to be halal cited the rule⁸¹. The separation of doctrinal and jurisprudential issues has led to mutual debates and contradictions, and this situation can be observed even today. The essence of the matter is that while these issues differ from each other, they will have to be cited in their own sources. Indeed, due to various factors, some jurisprudential issues have also been included in the doctrinal texts. Sa‘d al-Dīn al-Taftāzānī said: Attempts were made to warn them⁸².

Sa‘d al-Dīn al-Taftāzānī divided the evidence into two parts, the narrative and the mental⁸³. This means that the scholar supported and acknowledged the teachings of māturīdī as well as the method of the mutakallim. In general, he cited logic as a mental argument to illuminate doctrinal issues, and the Qur’an, verbal and spiritual consensus, and popular hadiths, consensus, and works as narrative evidence. However, depending on the situation, it can be observed that the scholar made effective use of both metaphorical and intellectual evidence in one place and only one in another in order to shed light on a particular doctrinal issue in his written sources. For example, in cases where it is not possible to reconcile the doctrinal evidence, Sa‘d al-Dīn al-Taftāzānī chose to refer the truth of the matter to the knowledge of Allah.

The second paragraph, entitled “*Analysis of the subject of “al-īmān” in the interpretation of the scholar*”, provides a comparative analysis of the views of the scholar on the subject of “al-īmān” (faith). All issues in the science of al-kalām are directly related to the subject of “faith”, which is the basis of faith, and therefore this concept is primary. In this regard, it is expedient to determine the weight of the scholar’s contribution to the teachings of māturīdī through a comparative analysis of the works of Sa‘d al-Dīn al-Taftāzānī on theology and the book “Kitāb al-Tawḥīd”. In particular, the scholar summarizes nine issues related to the subject of faith, including “collective and detailed faith”, “imitation and real faith”, “whether faith increases or decreases”, “the faith of ordinary people and the faith of the prophets is equal or no equal”. It was found that four issues were not mentioned in “Kitāb al-Tawḥīd”. In illuminating the subject, he classified the views of the categories in this regard into certain logical categories, and refuted their arguments with metaphorical and mental arguments, as the case may be. In the process, he

⁸¹ Sa‘duddīn al-Taftāzānī. Sharḥ al-‘Aqā’id al-Nasafīyah. – Karachi: Maktaba al-Bushra, 2009. – P. 383.

⁸² Sa‘duddīn al-Taftāzānī. Sharḥ al-‘Aqā’id al-Nasafīyah. – Karachi: Maktaba al-Bushra, 2009. – P. 369-370.

⁸³ Sa‘duddīn al-Taftāzānī. Sharḥ al-Maqāṣid. – V. I. – P. 281.

emphasized that the teachings of ash‘arī was also from the Ahl al-Sunnah. In this respect, his works differ from the book “Kitāb al-Tawḥīd”. In short, Sa‘d al-Dīn al-Taftāzānī contributed to the development of the teachings of māturīdī in his “Sharḥ al-‘Aqā’id”, “Maqāṣid al-ṭālibīn”, “Sharḥ al-Maqāṣid”, “Ghāyat tahdhīb al-kalām” and on the other hand, he enriched it with his method of narrating and proving his doctrinal themes.

The third paragraph, entitled “*The influence of Sa‘d al-Dīn al-Taftāzānī’s views on the work of scholars of later periods*” analyzes the impact of Sa‘d al-Dīn al-Taftāzānī’s scientific views on the activities of scholars of later periods. The scientific views and works of Sa‘d al-Dīn al-Taftāzānī were widely used not only by scholars who lived in later centuries, but also by contemporary scholars throughout their works to support their ideas. Here the subject was studied based on the work of 18 most famous scientists who lived in the 8th-9th/14th-15th centuries. It was found that they made an effective use of Sa‘d al-Dīn al-Taftāzānī’s works, either directly or anonymously, to support their views. In particular, Jalāl al-Dīn ‘Abd al-Raḥmān al-Suyūṭī (849-911/1445-1505), a well-known shāfi’ī scholar, quoted the most quotations in his work “Nawāhid al-abkār and shawārid al-afkār” as “al-Taftāzānī” and “al-Sheikh Sa‘duddīn”. Indeed, the main factor was the strength of the scholar’s scientific potential. In particular, the news that he had begun to write a work that intrigued his students and contemporary scholars, and its completion was eagerly awaited. In particular, Abū al-‘Iṣmat Mas’ūd ibn Muḥammad al-Ghujdawānī (d. 772/1370) began to comment on the commentary on “Al-Jāmi‘ al-kabīr” by Kamāl al-Dīn Muḥammad al-Khallātī (d. 652/1254), and at the same time the scholar wrote a summary of this commentary by Abū al-‘Iṣmat Mas’ūd. At that time, those around him had told Abū al-‘Iṣmat Mas’ūd that his commentary had been left behind, and that instead Sa‘d al-Dīn al-Taftāzānī’s summary had become popular and widely circulated. Indeed, it is clear from the historical event that the work of the scientist had a great influence⁸⁴. Accordingly, among those who used his works were ḥanafī-māturīdī scholars as well as representatives of the shāfi’ī, mālikī and ḥanbalī maḏhabs. Even Shia sources refer to the scholar’s legacy. This is an important sign of the high status of Sa‘d al-Dīn al-Taftāzānī not only in the Ahl al-Sunnah, but also in the entire Islamic world.

CONCLUSION

The following conclusions can be drawn from the research conducted on the implementation of the tasks of the dissertation:

1. Amir Timur expelled the Mongol invaders from Transoxiana and put an end to the political disunity. Amir Timur carried out extensive reforms in various spheres of society in order to establish peace and prosperity in all countries of the kingdom. In particular, he correctly assessed the importance of science in the development of the country and the role of Islam in society, and invited to the research center dozens of prominent scholars of that time, such as Mawlānā ‘Abd al-Jabbār al-Khwārizmī, Sa‘d al-Dīn al-Taftāzānī, al-Sayyid al-Sharīf ‘Alī al-Jurjānī and provided good

⁸⁴ Ḥājji Khalīfa. Kashf al-zunūn. – V. II. – P. 472-473.

conditions for them to do their scientific activities. Indeed, Amir Temur and the Timurids followed the ḥanafī maḍhab. Therefore, he considered his pir of Sharī'a leaders such as Sheikh Shams al-Dīn al-Fahūri, Sheikh Zayn al-Dīn Al-Khawāfī, Mīr Sayyid Baraka, and relied on their advice in his work. The Timurids, such as Shāhrukh Mīrzā, Mīrzā Ulugh Beg, Sulṭān Abū Sa'īd, Bābūr Mīrza, who achieved great success, also paid special attention to this aspect of the issue.

2. During this period, the teachings of māturīdī moved in a period of "widespread" in terms of its historical evolution, in which the scholar Sa'd al-Dīn al-Taftāzānī and his disciples made a special contribution, which can be compared to the great deeds of Imām Abū Ḥanīfah and his disciples, in particular Imām Abū Yūsuf. Also, Scholars from Transoxiana such as Shams al-Dīn Muḥammad al-Samarqandī, Ḥafīz al-Dīn 'Abd Allāh al-Nasafī, Ḥisām al-Dīn Ḥusayn al-Bukhārī, Shujā' al-Dīn Hibat Allāh al-Ṭarazī, Ṣadr al-Sharī'a 'Ubayd Allāh al-Bukhārī, 'Alā' al-Dīn Muḥammad al-Bukhārī, Khōjā Muḥammad Pārsā wrote 12 works on the teachings of māturīdī in this period. Of these, three belong to the "text", four to the "evidence-based denial" and five to the "commentary". This indicates that the teachings of māturīdī had a strong position in the region even at that time.

3. Educated by famous thinkers, Sa'd al-Dīn al-Taftāzānī was recognized as a scholar who wrote in Arabic, Persian, and Old Turkic languages in almost all fields of science of his time. In particular, 41 of his works were identified and classified into twelve disciplines. Many of them, such as "Sharḥ al-'Aqā'id", "Sharḥ al-Maqāṣid", "Ghāyat tahdhīb al-kalām" was taught as a basic textbook in madrassas in Transoxiana, its environs and the Ottoman Empire, but are now taught in international Islamic schools like Darul Uloom Deoband.

4. Sa'd al-Dīn al-Taftāzānī defended the teachings of māturīdī and contributed to its development with works on the science of al-kalām, such as in "Sharḥ al-'Aqā'id", "Maqāṣid al-Ṭālibīn", "Sharḥ al-Maqāṣid", "Ghāyat tahdhīb al-kalām", "Al-Risālah fī al-kalām", "Risālah fī taḥqīq al-imān". In these works, he is considered as a great scholar who separated the science of al-kalām from philosophy and managed to preserve not only the teachings of māturīdī but also the purity of the Islamic creed among the people. For this reason, in the Islamic world, scholars who lived before him are called "mutaqaddimun" and those who lived later are called "muta'akhhirun".

5. "Sharḥ al-'Aqā'id" and "Sharḥ al-Maqāṣid" are in the style of commentary and "Maqāṣid al-ṭālibīn", "Ghāyat tahdhīb al-kalām" are in the style of the text, which has always been the focus of scholars. This is evidenced by 97 commentaries, glosses and scholiums on "Sharḥ al-'Aqā'id", 16 on "Sharḥ al-Maqāṣid", and 88 on "Ghāyat tahdhīb al-kalām" that were founded during the research. In fact, their number may be greater than this.

6. Sa'd al-Dīn al-Taftāzānī's ideas had a great influence not only on his contemporaries but also on the activities of ḥanafī, shāfī'ī, mālikī, ḥanbalī scholars who lived in the following centuries. In particular, scholars have quoted in many places directly in their works from his views and books to support themselves ideas. The main reason for this is that the scholar followed the conceptual solutions, ideas and ethics of science on maḍhabs, the correct interpretation of the evidence and the

creedal problems. In particular, the scholar scientifically substantiated that the teachings of māturīdī and ash‘arī are from the Ahl as-Sunnah, noting that although there are some differences between them, only the learned scholars of the two sides do not accuse each other of misguidance. As a result, the age-old debate between these two schools was brought to an end and a separate writing series of works on different issues on them. In addition, the existence of manuscripts of “Sharḥ al-‘Aqā’id”, “Sharḥ al-Maqāṣid” and “Ghāyat tahdhīb al-kalām” copied from different periods are material proof that the works have always been read as an important source in their field.

7. As Sa‘d al-Dīn al-Taftāzānī’s works on theology are studied, they serve as an important scientific source not only in history but also in refuting the misconceptions of the misguided sects encountered today. Thus, they allow for a scientific study of the intellectual connection between the categories that have gone down in history and those of modern sects, their commonalities and differences.

Based on the analyzing issues in the research, the following recommendations have been developed:

1. To study the work “Sharḥ al-Maqāṣid” in cooperation with the International Islamic Academy of Uzbekistan and the Institute of Astronomy and Nuclear Physics of the Academy of Sciences of Uzbekistan in the field of astronomy, astrophysics, chemistry, geometry and reveal its importance in the natural sciences.

2. To include “Sharḥ al-‘Aqā’id” as a basic textbook and “Sharḥ al-Maqāṣid” as an additional textbook in the bachelor’s program of the International Islamic Academy of Uzbekistan and religious educational institutions.

3. To translate “Sharḥ al-‘Aqā’id” into Uzbek with commentary and to publish its Arabic critical text in order to give the public a correct idea of some doctrinal concepts that are misinterpreted by religious movements.

4. In cooperation with “Ziyo Media” center and experts in the field, prepare a series of TV programs using the written heritage of the scholar, aimed at scientifically revealing the true meaning of such concepts as “faith”, “takfīr” and “caliphate”, which are misinterpreted by today’s deviations.

**НАУЧНЫЙ СОВЕТ DSc.35/30.12.2019.IsI/Tar/F.57.01
ПО ПРИСУЖДЕНИЮ УЧЕНЫХ СТЕПЕНЕЙ ПРИ
МЕЖДУНАРОДНОЙ ИСЛАМСКОЙ АКАДЕМИИ УЗБЕКИСТАНА**

МЕЖДУНАРОДНАЯ ИСЛАМСКАЯ АКАДЕМИЯ УЗБЕКИСТАНА

ПАЛВАНОВ УКТАМ БАЗАРБАЕВИЧ

**ВКЛАД САЪДУДДИНА ТАФТАЗАНИ В РАЗВИТИЕ УЧЕНИЯ
МАТУРИДИ В ЭПОХУ ТИМУРИДОВ**

24.00.01 – История и источниковедение ислама

**АВТОРЕФЕРАТ ДИССЕРТАЦИИ ДОКТОРА ФИЛОСОФИИ (PhD) ПО
ИСТОРИЧЕСКИМ НАУКАМ**

Ташкент – 2020

Тема диссертации доктора философии (PhD) по историческим наукам зарегистрирована в Высшей аттестационной комиссии при Кабинете Министров Республики Узбекистан за номером B2018.1.PhD/Tar262.

Диссертация выполнена в Международной исламской академии Узбекистана.

Автореферат диссертации на трёх языках (узбекском, английском, русском (резюме)) размещен на веб-странице Научного совета (www.iiaw.uz) и на Информационно-образовательном портале “ZiyoNet” (www.ziynet.uz).

Научный руководитель:

Исломов Зоҳиджон Маҳмудович
доктор филологических наук, профессор

Официальные оппоненты:

Икромитдин Останакулов
доктор исторических наук, доцент

Шовосил Зиёдов Юнусович
кандидат исторических наук

Ведущая организация:

**Институт востоковедения
имени Абу Райхана Беруни**

Защита диссертации состоится “___” _____ 2020 года в ___ часов на платформе Головного научно-методического центра в виде онлайн заседания Научного совета DSc.35/30.12.2019.IsI/Tar/F.57.01 при Международной исламской академии Узбекистана (Адрес: 100011, г. Ташкент, ул. А. Кадыри, 11. Тел.: (99871) 244-00-56; факс: (99871) 244-00-65; e-mail: info@iiaw.uz).

С диссертацией можно ознакомиться в Информационно-ресурсном центре Международной исламской академии Узбекистана (зарегистрирована за № ____). Адрес: 100011, г. Ташкент, ул. А. Кадыри, 11. Тел.: (99871) 244-00-91.

Автореферат диссертации разослан “___” _____ 2020 года.
(Реестр протокола рассылки № ____ от “___” _____ 2020 года)

Ш.А. Ёвкочев

Председатель Научного совета по присуждению ученых степеней, доктор политических наук, профессор

Н.А. Мухамедов

Ученый секретарь Научного совета по присуждению ученых степеней, доктор исторических наук, доцент

Н.А. Низомиддинов

Председатель Научного семинара при Научном совете по присуждению ученых степеней, доктор филологических наук, доцент

ВВЕДЕНИЕ (аннотация диссертации доктора философии (PhD))

Цель исследования: раскрыть вклад Саъдуддина аль-Тафтазани в развитие учения матуриды в эпоху Тимуридов.

Объектом исследования является учение матуриды в эпоху Тимуридов.

Предмет исследования: копии рукописей произведений Саъдуддина аль-Тафтазани по теологии и его богословские взгляды.

Методы исследования: в работе были использованы методы описания, а также сравнительно-исторический, сравнительно-типологический и компонентный анализ.

Научная новизна исследования состоит в следующем:

доказано, что учение Матуриды в свое время прошло стадии “основания”, “становления”, “развития”, а также этап “распространения”, на котором важным фактором стали идеологические работы Саъдуддина Тафтазани и доказано, что труды ученого распространились по Османской империи через Шейх аль-Ислама Шамсуддина Мухаммада и использовались в качестве основного учебника в официальных школах;

определено, что в контексте темы “ми`радж” ученый выдвинул научные и теоретические гипотезы в области астрофизики и химии о том, что все тела структурно похожи друг на друга и человек тоже может возноситься на небеса, как другие тела возносятся на небо, и эти законы точных, а также естественных наук применил в учении матуриды;

раскрывается, что на тему “Веры” был проведен сравнительный анализ взглядов Саъдуддина аль-Тафтазани и “Китаб аль-Таухид” Абу Мансура Матуриды, где в произведении последнего было рассмотрено пять вопросов, таких как: “определение веры”, “столпы веры”, “концепции веры и ислама”, “исключения в вере”, “создана ли вера”, а Саъдуддин аль-Тафтазани включил ещё четыре вопроса, такие как: “общая и детальная вера”, “подражание и истинная вера”, “увеличивается ли вера или уменьшается” и “равны ли вера простых людей и вера пророков”, таким образом увеличив их число до девяти, а также классифицировал их в логической последовательности;

выявлено, что произведения Саъдуддина аль-Тафтазани одинаково важны не только для ханафитов, но и для шафи`итов, маликитов и ханбалитов на основе работ семнадцати известных ученых, таких как: Зайнуддина Касима ибн Кутлубга Ханафи, Бадруддина Мухаммада ибн Абу Бакра Малики, Джалалуддина Абдурахмана Суюти Шафи`и, живших в XIV-XV вв.

Апробация результатов исследования. Результаты исследования прошли апробацию на 8 республиканских и международных научных конференциях.

Публикация результатов исследования. По теме диссертации опубликовано 6 научных статей (5 в республиканских и 1 в зарубежных журналах) и 9 тезисов.

Структура и объем диссертации. Диссертация состоит из введения, трех глав, заключения, списка использованной литературы. Объем диссертации составляет 207 страниц.

ЭЪЛОН ҚИЛИНГАН ИШЛАР РЎЙХАТИ
СПИСОК ОПУБЛИКОВАННЫХ РАБОТ
LIST OF PUBLISHED WORKS

I бўлим (I часть, I part)

1. Palvanov O'. Allamah Sa'duddin at-Taftazani's legacy on the Science of Kalam of the Maturidi School // Тошкент ислом университети илмий-таҳлилий ахборот. – Тошкент, 2017. – № 4. – Б. 67-71. (24.00.00; № 17).
2. Палванов Ў. Шарҳ ал-Мақосид // Мозийдан садо. – Тошкент, 2018. – № 3. – Б. 22-25. (24.00.00; № 5).
3. Палванов Ў. “Ғояту таҳзиб ал-калом фи таҳририл мантиқ вал калом” асарига ёзилган шарҳ, ҳошия ва таълиқлар // Имом Бухорий сабоқлари. – Тошкент, 2019. – № 1. – Б. 7-9. (24.00.00; № 13).
4. Палванов Ў. “Саҳиҳ ал-Бухорий”нинг аллома Саъдуддин Тафтазоний орқали ўтган “ижоза”си хусусида // Ислом тафаккури. – Тошкент: Ўзбекистон халқаро ислом академияси, 2019. – № 2. – Б. 59-61. (24.00.00; № 1).
5. Палванов Ў. Саъдуддин Тафтазоний – Иккинчи шарқ ренессанси комусий олими // Ислом зиёси. – Тошкент: Ўзбекистон халқаро ислом академияси, 2019. – № 4. – Б. 27-36. (24.00.00; № 17).
6. Palvanov O'. Allamah Sa'duddin al-Taftazani: prominent scholar of the hanafi-maturidi school // International Scientific Journal, Theoretical & Applied Science. – Philadelphia, USA, 2019. Issue: 06 Volume: 74. – P. 307-311. (Global Impact Factor: 8,716).
7. Палванов Ў. “Саҳиҳ ал-Бухорий”нинг аллома Саъдуддин Тафтазоний орқали ўтган “ижоза”си хусусида // International scientific journal № 2(3), “Global science and innovations 2019: Central Asia”. Nur-Sultan, Kazakhstan, 2019. – № 1. – С. 70-73.

II бўлим (II часть, II part)

8. Палванов Ў. “Ислом тарихи” фани бўйича 570-661 йилларда содир бўлган асосий воқеалар хронологияси (Услужий кўлланма) / Масъул муҳаррир: Д.Махсудов. – Т.: “Qaqnus Media” нашриёти, 2019. – 64 б.
9. Н.Насруллаев, Л.Қ.Асророва, А.Маллабоев, С.Жамолов, Ў.Полвонов. Тошкент ислом университети Манбалар хазинасида сақланаётган кўлэмаларнинг илмий-тавсифий каталоги I / Масъул муҳаррир: З.Исломов. – Самарқанд: Имом Бухорий халқаро маркази, 2017. – 640 б.
10. Н.Насруллаев, Л.Қ.Асророва, А.Маллабоев, С.Жамолов, Ў.Полвонов. Тошкент ислом университети Манбалар хазинасида сақланаётган кўлэмаларнинг илмий-тавсифий каталоги II / Масъул муҳаррир: З.Исломов. – Самарқанд: Имом Бухорий халқаро маркази, 2017. – 560 б.
11. Палванов Ў. Саъдуддин Тафтазоний // Аждодлар ибрати (Илмий-оммабоп рисола) / Масъул муҳаррир: С.Оқилов. – Т.: Мовароуннахр, 2017. – Б. 107.

12. Aminov H., Palvanov Ö. Sa'duddin at-Taftazani hanefi-maturudi mi ya da safei-aş'ari mi? // V. Uluslararası Şeyh Şaban-ı Velî Sempozyumu (Eş'arîlik). – Kastamonu: Kastamonu Üniversitesi Matbaası, 2018. – S. 482-492.

13. Палванов Ў. “Шарҳ ал-Мақосид” асари: таркибий тузилиши ва ақидавий масалалар таснифи // Ёш шарқшуносларнинг академик У.Каримов номидаги XV Республика илмий-амалий конференция материаллари. – Тошкент: ЎзР ФА ШИ, 2018. – Б. 31-34.

14. Палванов Ў. Саъдуддин Тафтазонийнинг усул ал-фикҳ ва фуруъ ал-фикҳ илмларига оид асарлари // “Марказий Осиё ва Ислом цивилизацияси” мавзусидаги ёш тадқиқотчи ва талабаларнинг республика анжумани тўплами. – Т.: Ўзбекистон халқаро ислом академияси, 2018. – Б. 20-21.

15. Палванов Ў. Саъдуддин Тафтазонийнинг ақидавий далилларни шарҳлаш услуби: масала ва ечим // Ёш шарқшуносларнинг академик У.Каримов номидаги XVI Республика илмий-амалий конференцияси материаллари. – Тошкент: ЎзР ФА ШИ, 2019. – Б. 205-207.

16. Палванов Ў. Саъдуддин Тафтазоний наздида гуноҳи кабира талқини // Диншуносликнинг долзарб муаммолари. Республика илмий-амалий анжумани материаллари тўплами. – Тошкент: Ўзбекистон халқаро ислом академияси, 2019. – Б. 78-80.

17. Палванов Ў. Соҳибқирон Амир Темур эъзозлаган аллома // Темурийлар даврида илм-фан ва маданият ривожини ўрганиш ва тарғиб қилишнинг умумбашарий аҳамияти Республика илмий-амалий конференция материаллари. – Тошкент: Темурийлар тарихи давлат музейи, 2019.

18. Палванов Ў. XIV-XV асрларда ижод қилган мовароуннаҳрлик олимларнинг мотуридия таълимотига оид асарлари таҳлили // “Абу Мансур Мотуридий ва мотуридия таълимоти: ўтмиш ва бугун” мавзуидаги халқаро конференция материаллари тўплами. – Т.: Мовароуннаҳр, 2020. – Б. 179-186.

19. Палванов Ў. Саъдуддин Тафтазонийнинг ақидавий далилларни шарҳлаш услуби // “Ўзбекистонда ислом маданияти, тарихи ва санъатини ўрганишнинг янги истиқболлари” мавзуида Ёш шарқшуносларнинг академик У.Каримов номидаги халқаро конференцияси материаллари тўплами. – Тошкент: ЎзР ФА ШИ, 2020. – Б. 351-361.

Автореферат “Жамият ва бошқарув” журнали таҳририятида таҳрирдан ўтказилиб, ўзбек, инглиз ва рус тилларидаги матнлар ўзаро мувофиқлаштирилди.

Бичими 60x84¹/₁₆. Рақамли босма усули. Times гарнитураси.
Шартли босма табағи: 3,5. Адади 100 нусха. Буюртма № 7/11.

Гувоҳнома № 10-4176
“GRIFTPRINT” Х.К босмаҳонасида чоп этилган.
Босмаҳона манзили: Тошкент ш., Бунёдкор кўчаси, 39-уй.